

Düzce University
Faculty of Political Sciences

**Journal of Economics
and
Political Sciences
(JEP)**

Volume 1
No 1
Fall 2021

**Journal of Economics and Political Sciences
(JEP)**

Dergi Kurulları

Baş Editör

Prof. Dr. Ayfer GEDİKLİ, Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Düzce, Türkiye

Baş Editör Yardımcısı

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ERTAN, Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Düzce,
Türkiye

Alan Editörleri

İktisat

Prof. Dr. Ayfer GEDİKLİ

Uluslararası İlişkiler

Prof. Dr. Zafer AKBAŞ

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Doç. Dr. Süleyman AĞRAŞ

Yerel Yönetimler ve Kentleşme

Dr. Öğr. Üyesi Hicran HAMZA ÇELİKAY

Bilimsel Sekreteryası

Arş. Gör. Ahmet Burak BELDÜZ

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Nigar DEMİRCAN ÇAKAR, Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Akif ÖNCÜ, Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal Tanas KARAGÖL, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem DURGUN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. İdris DEMİR, Batman Üniversitesi
Prof. Dr. Seyfettin ERDOĞAN, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Muhsin KAR, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Yakup BULUT, Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ALTAY, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammad SHAHBAZ, Beijing Institute of Technology
Dr. Hashim ZAMEER, Nanjing University of Aeronautics and Astronautics
Doç. Dr. Recep ULUCAK, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Bülend Aydın ERTEKİN, Anadolu Üniversitesi
Dr. Muhammad Ali Nasir, University of Huddersfield
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU, İstanbul Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Emrah İsmail ÇEVİK, Namık Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Durmuş Çağrı Yıldırım, Namık Kemal Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

Rumeli ve Kafkasya'dan Atranos'a Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1895-1910).....	1
Celil BOZKURT	
İbn Haldun'un Umranında Çiftçilik Sanatı ve Neo-Liberal Düzende Dönüşen Tarım Politikaları	13
Elmashan KÜÇÜKAKBULUT	
Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin Beyler'in Devrime Bakışları ...	23
Ömer KORKMAZ	
İklim Değişikliğinin Makro İktisadı	35
Kerem PİRALİ	
Russian Foreign Policy in the Arab Spring Period	47
Hasan İLKBAHAR	

JEP

Araştırma Makalesi • Research Article

Rumeli ve Kafkasya'dan Atranos'a Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1895-1910)

Immigrations from Rumeli and the Caucasia to Atranos and the Settlement of Immigrants (1895-1910)

Celil BOZKURT ^{a, *}

^a Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, 81652, Akçakoca/Düzce/Türkiye, ORCID: 0000-0001-6103-1642

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 08.04.2021

Kabul tarihi: 25.07.2021

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Göç, Hüdavendigar Vilayeti, Atranos, Rumeli, Kafkasya

ÖZET

19. Yüzyılda büyük toprak kayıplarına uğrayan Osmanlı Devleti, zamanla yoğun bir göç dalgasına maruz kaldı. Balkanlar ve Kafkasya'da yabancı topraklarda kalan Osmanlı'nın eski tebaası, Anadolu topraklarına göç etmeye başladı. Anadolu'da göçmenlerin en çok iskan edildiği vilayetlerden birisi de Hüdavendigar Vilayeti idi. Vilayete bağlı Bursa Sancağı'nın Atranos kazası; Avrupa, Rumeli ve Kafkaslardan gelen çeşitli göçmenlerin iskân edildiği bir bölge oldu. Bölge, Bosna Hersek, Bulgaristan, Batum ve Kazan'dan gelen göçmenlere ev sahipliği yaptı. Atranos'ta kurulan Muhacirin Komisyonları, göçmenlerin iskân edilmesinde ve ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli roller üstlendi. Atranos'a gelen göçmenler, zaman zaman yer değiştirse de bölgedeki varlıklarını günümüze kadar devam ettirdi. Bu makale, 1878 tarihli Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devletinden kopan Balkanlar ve Kafkasya'daki bazı Türk-Müslüman halkın Atranos kazasına olan göçlerini incelemektedir. Araştırma, büyük oranda Osmanlı arşiv belgelerine dayanmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 08.04.2021

Accepted: 25.07.2021

Keywords: Ottoman State, Migration, Hüdavendigar Province, Atranos, Rumelia, Caucasus

ABSTRACT

The Ottoman Empire, which suffered great land losses in the 19th century, was exposed to an intense wave of immigration over time. The former subjects of the Ottoman Empire, who remained in foreign lands in the Balkans and the Caucasus, began to migrate to Anatolian lands. Hüdavendigar Province was one of the provinces where immigrants were mostly settled in Anatolia. Atranos township of Bursa Sanjak of the province became a region where various immigrants from Europe, Rumelia and the Caucasus were settled. The region hosted immigrants from Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Batumi and Kazan. The Immigrant Commissions established in Atranos played an important role in the resettlement of immigrants and meeting their needs. Even though the immigrants who came to Atranos changed places from time to time, they continued their existence in the region until today. This article examines the migration of some Turkish Muslim people in the Balkans and Caucasus to Atranos, which broke away from the Ottoman Empire after the Treaty of Berlin in 1878. The research is largely based on Ottoman archival documents..

* Sorumlu Yazar /Corresponding Author

e-posta: celilbozkurt@duzce.edu.tr

Atif: Bozkurt, C. (2021). Rumeli ve Kafkasya'dan Atranos'a Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1895-1910), *Journal of Economics and Political Sciences*, 1(1), 1-13.

1. Giriş

Osmanlı Devleti, 18.Yüzyılın sonlarında ve 19. Yüzyıl boyunca Rusya ile yaptığı savaşlar sonucunda büyük toprak kayıplarına uğradı. Kaybedilen topraklarda korkunç baskı ve katliama maruz kalan Müslümanlar, yoğun bir şekilde Anadolu'ya göçmeye başladı. Özellikle Kafkaslar ve Rumeli'den başta Türkler olmak üzere farklı etnik kökenden binlerce Müslüman, Osmanlı Devleti'ne sığındı. 1783'te Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesiyle başlayan göçler, günümüze kadar devam etti. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Kafkasya, Kırım ve Balkanlardan Anadolu'ya bir göç dalgası başlattı. Kırım Savaşı (1853-1856) Dobruca, Kuzeydoğu Bulgaristan ve özellikle Kırım'dan gerçekleşen göçleri tetikledi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Kafkaslar ve Rumeli'den Anadolu'ya yoğun bir göç hareketi başlattı. 1878'de Bosna'nın Avusturya tarafından işgaliye birlikte Bosna, Karadağ ve Sancak'tan Müslüman halk, zorunlu göçe başladı. Göçler, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'nda da aralıklarla devam etti (Karpas, 2010: 94-96).

Osmanlı Devleti, eski topraklarından Anadolu'ya yönelen göçmenleri dini ve etnik bir ayrıma tabi tutmaksızın farklı bölgelerde iskân etti. Osmanlı Hükümeti, büyük bir nüfusun hem dış düşmanlara karşı savunmada hem de ekonomik gelişmenin sağlanmasında gerekli olduğuna inanıyordu. Hükümete göre, şayet Osmanlı tarımı ıslah edilir ve de başka topraklar da tarıma açılabilirse devletin vergi gelirleri büyük oranda artabilirdi. Osmanlı İdaresinin 1856'dan sonra benimsediği nüfus politikasının amacı bu ihtiyacı karşılamaya yönelikti (Karpas, 2010: 152-153). Hükümet, ayrıca yeni gelen göçmenlerle birlikte Hristiyan halkın yaşadığı yerlerde Müslüman varlığını artırmayı planlıyordu. Bununla birlikte Hükümet, Osmanlı Devleti'nin beka savaşı verdiği bir süreçte şiddetle ihtiyaç duyduğu asker ihtiyacını göçmenlerden karşılayabilirdi (Orat vd., 2011: 20-22).

Osmanlı Devleti, Tanzimat Devri'ne kadar göçmenler ve göçmenlerin iskânıyla ilgili olarak özel bir örgütlenmeye gitmedi. Bu konudaki işler, devletin ilgili birimleri tarafından idare edildi. 1859'dan sonra göçlerin artması ve bir süreklilik arz etmesi üzerine göç işleriyle uğraşacak özel komisyonlar kurulmaya başladı. Bu dönemde il kez 5 Ocak 1860'da Sadrazam Ali Paşa tarafından bir "Muhacirin Komisyonu"

kuruldu. Önce Ticaret Nezareti'ne bağlı olan komisyon, 1861'de bağımsız oldu. Komisyonun görevi, göçmenlerin sevkini düzenlemek, haberleşme ve yazışmaları sağlamak ve muhtaçlara yardım etmektir (Dündar, 2018: 58). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra gelen göçmenlerle ilgilenmek üzere 9 Temmuz 1878'de "İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu" kuruldu. Komisyona bağlı olarak İdare-i Umur-ı Hesabiyye, İdare-i Umur-ı İskaniyye, Devair Şubeleri, Sevk-i Muhacirin Komisyonu ve Muhacirin Umur-ı Sıhhiyye Komisyonu adıyla alt şubeler oluşturuldu. Ayrıca belediye daireleri dâhilinde 20 şubenin açılması kararlaştırıldı. Komisyon, göçmenlerin her türlü işini yürütecek, muhacirin daireleriyle haberleşmede bulunacak, göçmen işlerine ait hususları tespit edecek ve gerekli tedbirleri alacaktı (Nedim, 1999: 69).

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Anadolu'ya büyük bir göç dalgasının yayılmasına neden oldu. Bunun üzerine Padişah II. Abdülhamit'in başkanlığında bir "Muhacirin Komisyonu" kuruldu. Komisyon, Erkan-ı Harbiye'den 4 zabıt ile Dâhiliye Nezareti'nden 2; Maliye, Ticaret ve Nafia nezaretlerinden 1'er ve Orman Nezareti'nden 1 olmak üzere toplam 10 azadan oluşmaktaydı (Dündar, 2018: 60).

Türklerin yanı sıra bazı yabancı devletler de Osmanlı ülkesine gelen göçmenlerle ilgili komisyonlar kurdu. Örneğin 22 Ocak 1878'de Avusturya-Macaristan konsolosluğu başkanlığında "Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi" adıyla bir komisyon kuruldu. Komisyon, uluslararası çağrıda bulunarak yabancı ülke ve kuruluşları göçmenlere yardım etmeye davet etti. Bunun yanı sıra İngiliz vatandaşı Baronne Bourdett tarafından 1878'de İngiltere'de "Sermaye-i Şefkat-i Osmaniyye (Turkish Compassionate Fund) adlı bir cemiyet kuruldu. Cemiyet, İngiltere'de toplanan aynı ve nakdi yardımları İstanbul'a sevk ederek göçmenlere ulaşmasını sağladı. Cemiyetin 1878 Şubatına kadar topladığı yardımlar, 24.000 İngiliz lirasını buldu (Nedim, 1999: 76-78).

Rumeli ve Kafkas göçmenlerinin Anadolu'da en yoğun olarak iskân edildiği bölgelerin başında Hüdavendigâr Vilayeti gelmekteydi. Binlerce göçmen, vilayetin arazi ve nüfus özelliklerine göre farklı bölgelere dağıtılarak iskân edildi. Vilayetin dağlık kesimini oluşturan Atranos kazası, muhtelif devletlerden gelen göçmenlerin iskân edildiği

bölgelerden birisi olmuştur. Osmanlı arşiv belgelerini kaynak alan bu makalede, Rumeli ve Kafkaslardan Atranos kazasına gelen göçmenlerin iskânı ve göçmenlere yapılan yardımlar analiz edilecektir.

2. Kafkasya ve Rumeli'den Hüdavendigar Vilayetine Göçler

Hüdavendigar Vilayeti, Kafkasya ve Rumeli'den gelen göçmenlerin en çok iskân edildiği bölgelerin başında gelmektedir. Bölgenin topoğrafyası, her bölgeden gelen göçmen için uygun şartlar sunmaktaydı. Bölge, aynı zamanda göçmenlerin Orta ve Doğu Anadolu'ya sevki için stratejik bir noktada bulunuyordu. Rumeli ve İstanbul'da yığılan göçmenler, Hüdavendigar Vilayetine sevk edilmek üzere başta Gemlik, Mudanya ve Edremit'in Ilıca iskelelerine gönderiliyordu.

Hüdavendigar Vilayetinde bulunan göçmenlerin sayısı 1885 itibarıyla 18.919 hanede 81.253 kişiydi. Bunların 6342 hanelik 26.263 nüfusu, Rumeli göçmeni ve 2147 hanelik 9215 nüfusu da Çerkes olup, 6.609 hanelik 29.886 nüfusluk kısmı da vilayet dâhilinde müteferrik olarak dağıtılmıştı. Ayrıca 398'i Mihaliç'e, 15'i Gönen'e ve 1.577'si Karesi merkez kazasına gönderilmek üzere vilayete 1990 Pomak muhaciri gelmişti (Nedim, 1999: 185).

Hüdavendigar Vilayetinin 1874'teki nüfusu 838.494'ü Müslüman, 191.750'si gayri müslim olmak üzere 1.030.244 kişidir. 1877-1891 tarihleri arasında 162.028'i İstanbul'dan olmak üzere, vilayete 189.028 göçmen sevk edildi. Göçmen sevkiyatıyla birlikte vilayetteki nüfus artış oranı ülke genelinin üzerine çıktı ve vilayetin nüfusu 1890'lı yıllarda 1.626.869'a yükseldi (Nedim, 1999: 186).

Rumeli ve Kafkas göçmenlerinin Hüdavendigar Vilayetinde en çok iskân

edildiği bölge Bursa Sancağıydı. 1887 tarihli Hüdavendigar Vilayet Salnamesi'ne göre, İnegöl'e 1.343'i merkeze olmak üzere 3.712, Karacabey'e 3.218'i merkeze olmak üzere 13.310, Mustafa Kemal Paşa'ya 3.144'ü merkez olmak üzere 16.197, İznik'e 2088, Yenişehir'e 1.691 ve Gemlik'e 3.873 göçmen yerleştirildi (Kaplanoğlu & Kaplanoğlu, 2014:49-50). Göçmenlerin sayısı ilerleyen süreçte artarak devam etti. Bursa merkez ve taşraya yerleştirilen göçmenler için yeni köy ve mahalleler kuruldu. Bu süreçte göçmenlerin iâşe ve barınma gibi ihtiyaçları, vilayet ve belediyeler eliyle karşılandığı gibi yardımsever ahali de göçmenlere aynı ve nakdi yardımlarda bulundu.²

3. Atranos'ta Muhacirin Komisyonlarının Kurulması

Adını Roma İmparatoru Hadrianus'tan alan Atranos, araştırmaya konu olan dönemde Hüdavendigar Vilayeti'nin Bursa Sancağı'na bağlı bir kaza statüsündeydi. Atranos, Dâhiliye Nezareti'nin 21 Kasım 1913 tarihli kararıyla Orhaneli, kaza merkezi kasaba da Beyce adını aldı (BOA. MF.İBT. 471/21). Atranos, günümüzde Bursa'ya bağlı Orhaneli, Keles, Büyükorhan ve Harmancık ilçeleriyle Balıkesir'e bağlı Gökçedağ nahiyesini kapsamaktaydı.

Bursa'da kurulan ilk Muhacirin Komisyonu, H. 1301 (M. 1883-1884) tarihinde Yenişehir kazasında kuruldu. Bunu takip eden komisyonlar, Mihaliç'te (Karacabey) 1888, Kirmasti'de (Mustafa Kemal Paşa) 1899, Atranos'ta 1888, İnegöl'de 1902 ve Gökçedağ Nahiyesinde 1888 yılında oluşturuldu. Komisyonlar, genel olarak bir mülki amirin başkanlığında ve yerelden seçilen 4 azadan oluşmaktadır.

ATRANOS'TA KURULAN MUHACİR KOMİSYONLARI

YIL	KAZA	KOMİSYON BAŞKANI	KOMİSYON AZALARI
1888	Orhaneli	Kaymakam Mehmed Reşid Efendi	1. Halil Ağa 2. Hacı Mehmed Ağa 3. Hacı Ali Ağa 4. Hacı Ahmed Efendi (Hüdavendigar Vilayet Salnamesi)

² Bu yardımlardan birkaçı için bkz. BOA. DH. MKT. 1903/27 ve BOA. DH. MKT. 1884/94.

			(HVS), (H.1305-M.1888), s.50. Aktaran; Seyhan, 2014: 140)
1890-1891	“	“	1. Halil Ağa 2. Hacı Ahmed 3. Alim Ağa 4. Hacı Nuri 5. Hacı Ali (H.V.S. (H.1307-1308/M.1890-1891), s. 300. Aktaran; Seyhan, 2014: 140)
1892	“	Kaymakam Tahir Efendi	1. Osman Ağa 2. Alim Bey 3. Hacı Ali Ağa 4. Hacı Mehmed Ağa 5. Hacı Nuri Ağa (H.V.S.(H.1310-M.1892), s. 165. Aktaran; Seyhan, 2014: 141)
1893	“	Kaymakam Mehmed Tahir Efendi	1. Osman Ağa 2. Alim Ağa 3. Hacı Ali Ağa 4. Hacı Nuri Ağa 5. Sadık Ağa (H.V.S.(H.1311-M.1893), s. 161. Aktaran; Seyhan, 2014: 141)
1894		Kaymakam Tahir Bey	1. Osman Ağa 2. Hacı Nuri Ağa 3. Hacı Ali Ağa 4. Sadık Ağa (H.V.S.(H.1312-M.1894), s. 169. Aktaran; Seyhan, 2014: 141)
1896		Kaymakam Mustafa Hilmi Bey	1. Naib Efendi 2. Hacı Arif Ağa 3. Mal Müdürü Ali Bey 4. Tahrirat Kâtibi Osman Ağa 5. Sadık Ağa (H.V.S.(H.1314-M.1896), s. 181. Aktaran; Seyhan, 2014: 141)
1899		Kaymakam Hüseyin Nazmi Bey	1. Osman Ağa, 2. Memiş Ağa 3. Hacı Nuri Efendi 4. Sadık Ağa (H.V.S.(H.1317-M.1899), s. 137. Aktaran; Seyhan, 2014: 142)
1901		Kaymakam İbrahim Edhem Bey	1. Tapu Kâtibi Hüseyin Efendi 2. Hacıoğlu Hacı Osman Ağa 3. Orman Memuru Ahmed Ağa (H.V.S.(H.1319-M.1901), s. 141. Aktaran; Seyhan, 2014: 142)
1902		Kaymakam İbrahim Edhem Bey	1. Tapu Kâtibi Hasan Efendi 2. Hacıoğlu Hacı Osman Ağa 3. Tahrirat Kâtibi Adil Efendi 4. Orman Memuru Ahmed Ağa (H.V.S.(H.1320-M.1902), s. 142. Aktaran; Seyhan, 2014: 142)

4. Avrupa ve Rumeli'den Atranos'a Göçler

4.1.. Avrupa'dan Atranos'a Göçler

Osmanlı Devleti, 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 25. Maddesi'ne göre, Bosna-Hersek üzerindeki hükümler haklarını korunması şartıyla bölgenin idaresini geçici olarak Avusturya-Macaristan'a bıraktı. Fakat Gayri Müslim bir devletin idaresinde kalan Müslüman Boşnaklar, bunu kabul etmeyerek direnişe başladı. Fakat Avusturya-Macaristan ordusu, 1878 Aralık ayında tam anlamıyla Bosna-Hersek'i işgal etti. Osmanlı Devleti, Müslümanları Bosna-Hersek'te tutmak istediye de Boşnakların İstanbul'a göçüne engel olamadı (Gündüz, 2012: 97-142).

1882-1900 arasında Bosna-Hersek'ten Türk topraklarına 120.000 civarında Müslüman göçmen sığındı. Göçmenler, özellikle Ankara ve Bursa Vilayetleri dâhilinde iskân edildi. Türkiye'ye yerleşen Boşnakların neredeyse tamamı Bursa ile Adapazarı arasında iskân edildi. Günümüzde Karamürsel ve Adapazarı ile birlikte Boşnakların en yoğun bulunduğu yer Bursa'dır. Boşnakların, Sman Dağları ile Uludağ'ın doğu eteklerine yerleştiği görülmektedir (Kaplanoğlu & Kaplanoğlu, 2014: 112).

Avrupa'dan Atranos'a olan göçler, sadece Bosna Hersek'ten gerçekleşen göçlerdi. Sedaret Makamına sunulan 29 Eylül 1895 tarihli bir yazıya göre, Boşnak göçmenlerin, Atranos'a tabi Karıncalı Karyesi civarında Akçasaz ve Yörük Yaylası mevkiinde iskân edilmesi kararlaştırıldı (BOA. DH. MKT. 436/6). Göçmenlerin tayinat ve hane kirası olarak sarf edilecek masrafın karşılanması için 3903 gurusluk bedelin "on yedi kıta senet mucibince" karşılanması planlandı (BOA. DH. MKT. 428/11). Ayrıca göçmenler için yapılacak 17 hanenin inşası için han başına 500'er gurusluk toplamda 8.500 gurusluk Hüdavendigâr Vilayeti emvalinden ödenmesine karar verildi.³

Atranos'a gelen Boşnakların (Gaçka) bir kısmı, Gökçedağ Nahiyesi'nde iskân edildi. Hüdavendigâr Vilayeti'nin 23 Mart 1896 tarihli bir raporuna göre, bu göçmenlerin başlangıçta Kütahya'da iskân edilmesi düşünülmüştü. Fakat göçmenlerin iskân bölgesini uygun görmemeleri üzerine bunlar geçici olarak Gökçedağ Nahiyesine sevk edilmişti. Burada iki sene kalan göçmenler,

sonradan Hüdavendigâr Vilayeti'nce Atranos'a bağlı Akçasaz civarına sevk edildi. Atranos Kazası, bu süreçte göçmenlere 13.900 gurusluk bir yevmiye dağıttı. Göçmenler, söz konusu meblağın dışında 7326 gurusluk bir yevmiye tahsisatı daha istedi.⁴

Atranos'ta iskan edilen göçmenlerin sorunları zaman zaman Türk basınına yansıyor ve konuyla ilgili ilgi çekici yorumlara yer veriliyordu. *Servet-i Fünun*'ün Bursa muhabiri, bu hususta şunları yazıyordu:

"Söz idare-i mahalliyeye tahalluk etmiş iken bu seneden vürud edüb lacel el iskân Atranos cihetine sevk olunmuş elli hane muhacirine aid garib bir fikra hikaye edeceğim: İki buçuk sene akdem şehrimize gelüb dediğim üzere Atranos'a sevk olunan bu muhacirlerin hanesi başına cümle-i avatıf-ı seniyyeden olmak üzere bir mikdar hane parası ile iskan olununcaya kadar dahi beher nefere yevmiye beş gurusluk itası ferman buyrulmuş idi. Aradan tamam iki buçuk sene geçdiği halde muhacirler iane-i hükümet olan yevmiye ile geçinmeği sa'y ve gayrete tercih etdiklerinden şimdiye değin bir köy teşkil etmemiştir ki hane yapmak değil yere bir değnek bile dikmemişlerdir. Bu adamlara mükerreren saya-i lazime icrası ile iskân etmeleri emr ve tenbih edildiği halde elan hane berduşane ve atılana yaşamak cihetinde ısrar gösterdiklerinden naşi zann-ı acizanemce artık yevmiyelerinin kat'ına karar verilmiştir" (Servet-i Fünun, 1896: 9-10).

4.2. Rumeli'den Atranos'a Göçler

Rumeli'de Türk azınlığın en yoğun olarak yaşadığı ülke Bulgaristan'dı. 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'yla bir prenslik haline gelen Bulgarlar, II. Meşrutiyetin ardından 5 Ekim 1908'de bağımsızlığının ilan etti. Bulgaristan, ülkede kalan Müslüman azınlığın haklarını koruyacağını kabul etmişti. Fakat Bulgaristan, sonraki süreçte Türk azınlığa karşı baskı ve asimilasyon politikalarına yöneldi. Böylelikle Türkler, Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Savaşı'nda Rusya'ya yenilmesinin ardından büyük göç dalgaları halinde Anadolu'ya akmaya başladı (Kaplanoğlu & Kaplanoğlu, 2014: 98-99).

Rumeli'den Atranos'a olan göçlerin hemen hepsi Bulgaristan'ın farklı bölgelerinden gerçekleşti. Maliye Nezareti'nin 15 Mart 1903 tarihli raporuna göre, Filibe'den gelen göçmenler, Atranos'a bağlı Gökçedağ

³ Sedaret Makamına yazılan 29 Eylül 1895 tarihli yazı. Bkz. BOA. DH. MKT. 436/6; BOA. BEO. 691/51781.

⁴ Hüdavendigâr Vilayeti'nin 23 Mart 1896 tarihli bir raporu. Bkz. BOA. BEO. 759/56889.

Nahiyesinde bulunan üç baş mevkide toplam 40 hane olarak iskân edildi. Burada kurulan köye sonradan Osmaniye adı verildi.⁵ Bu göçmenlere hane başına 1.5 kile (yaklaşık 25 kilo) tohumluk hinta (buğday), çavdar ve üçer kile şa'ir (arpa) ve yarımşar kile mısır dağıtılması planlandı. Bunların mübayaa ve dağıtılması için gerekli olan 3.170 guruşun Hüdavendigar Vilayeti'nden alınması kararlaştırıldı (BOA. A)MHM. 521/26).

Bulgaristan'ın Rusçuk bölgesinden gelen 6 aile, daha önce Gökçedağ'ın Çiçekli Yayla mevkiinde Kazan göçmenleri tarafından kurulan Hamidiye Köyünde iskân edildi. Fakat Kazan göçmenlerinin bölgeden ayrılmasıyla birlikte yeniden imar edilen köy, sonradan "Reşadiye" olarak değiştirildi. Ayrıca Kazan göçmenlerinin geride bıraktığı 690 dönümlük arazi, Rupçoz göçmenleri arasında eşit miktarda bölündü.⁶

Rumeli göçmenlerinin bir kısmı, Atranos merkezinde bulunan Hamidiye Mahallesi'nde 20 hane olarak iskân edildi. Maliye Nezareti'nin 11 Nisan 1903 tarihli raporuna göre bunlara muhtelif tohumluk zehair dağıtımı için 1510 guruşluk bir tahsisat ayrıldı.⁷ Bulgaristan'ın Osman Bazarı, Silistre ve Hazargard bölgelerinden gelen göçmenler, Hürriyet Pınarı mahalde 17 hanede 82 nüfus olarak iskân edildi. Burada kurulan köye, Ertuğrul adı verildi.⁸ Yine Bulgaristan'ın Rusçuk ve Şumnu bölgelerinden gelen göçmenler, 21 hane ve 113 nüfus olarak sonradan Letafet adı verilen köyde iskân edildi.⁹ Letafet köyünde iskân edilen diğer Rumeli göçmenlerine dağıtılmak üzere ayrılan 35 kile hinta ve çavdar ile 72 kile şa'ir ve 12 kile mısırın bedeli olan 2320 guruşun Hüdavendigar Vilayetince ödenmesine karar verildi.¹⁰

Göçmenler, Hüdavendigar Vilayetinde farklı bölgelere iskân edilirken yeni hanelerin

inşasına devam edildi. Muhacirin Komisyonu'nun 7 Ekim 1906 tarihli raporuna göre, Kirmasti'nin Tepehisar Karyesinde inşası tamamlanan 38 hane, resmen göçmenlere teslim edildi. Ayrıca Bursa Atranos yolu üzerinde Keşişdağ'ında inşa edilen 50 hanelik karye de hizmete açıldı.¹¹

5. Kafkasya'dan Atranos'a Göçler

5.1. Batum Göçmenleri (1895-1897)

Osmanlı literatüründe "Elviye-i Selase" olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum, Berlin Antlaşmasıyla Rusya'ya bırakılmıştı. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 8 Şubat 1879'da imzalanan İstanbul Antlaşması'na göre, Elviye-i Selase'de kalan Müslüman ahalinin antlaşmadan itibaren üç yıl içinde emlakını satması karşılığında göç etmesine izin verildi. Nitekim sonraki yıllarda Elviye-i Selase'den Anadolu'ya kitlesel göçler başladı (Orat vd., 2011: 103-105). Batum'dan Bursa'ya gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu Gürcü kökenliydi. Bursa'ya Gürcü göçleri, Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etti. Gürcülerin, odunculuk ve kerese gibi işlerle uğraşmasından dolayı Bursa'nın ormanlık alanlarda isken edildiği anlaşılmaktadır. Fakat sonraki süreçte Gürcülerin şehir ve kasaba merkezlerine yerleştiği görülmektedir (Kaplanoğlu & Kaplanoğlu, 2014: 121-125).

Hüdavendigar Vilayet Makamının Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu 18 Şubat 1895 tarihli bir yazıya göre Batum göçmenlerinden oluşan 46 nüfusluk bir kabile, Atranos Kazasında Çatakdere mevkiinde 12 hane olarak iskân edildi.¹² Şura-yı Devlet'in 18 Nisan 1895 tarihli kararıyla burada kurulan köye "Osmaniye"¹³ adı verildi (BOA. ŞD. 1562/20; BOA. BEO. 623/46657; BOA. DH. MKT. 354/11).

Göçmen köylerinin inşasıyla birlikte mektep ve cami gibi kamu kurumlarının

⁵ Maliye Nezareti'nin 15 Mart 1903 tarihli raporu. Bkz. BOA. A)MHM. 523/29.

⁶ Hüdavendigar Vilayeti Defterdarlığı'nın Dahiliye Nezaretine sunduğu 1 Eylül 1910 tarihli yazı. BOA. İDH.1483/34. Ayrıca bkz. BOA. DH. İD. 97/2 ve BOA. BEO. 3805/285313.

⁷ Maliye Nezareti'nin 14 Nisan 1903 tarihli raporu. Bkz. BOA. A)MKT. 522/2.

⁸ Hügavendigar Vilayeti'nin 23 Haziran 1903 tarihli yazısı. Bk. BOA. İ. DH. 1412-31.

⁹ Hügavendigar Vilayeti'nin 23 Haziran 1903 tarihli yazısı. Bk. BOA. İ.DH. 1412-31.

¹⁰ Maliye Nezareti'nin 11 Nisan 1903 tarihli raporu. Bkz. BOA. A)MKT. 526/24

¹¹ Muhacirin Komisyonu'nun 7 Ekim 1906 tarihli raporu. Bkz. BOA. Y.MTV. 290/61.

¹² Hüdavendigar Vikayet Makamının Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu 18 Şubat 1895 tarihli yazı. Bkz. BOA. ŞD. 1562/20.

¹³ Hüdavendigar Vilayeti'ne gerçekleşen Rumeli ve Kafkas göçlerinde kurulan yeni köylerde genellikle Osmanlı Devleti'nin kurucu padişahlarına izafeten "Osmaniye" ve "Orhaniye" adlarının verildiği görülmektedir. Örneğin, Bursa Kazası'na tabi Gözde, Çataltepe ve Derekızık köyleri arazilerinde oluşturulan 80 hanelik Batum göçmeninin oluşturduğu köylerden 50 hanelik olana "Osmaniye" ve 30 hanelik olanına "Orhaniye" adı verilmiştir. Bkz. BOA. İ.DH. 1088/85335.

yapılması zorunlu hale geldi. Osmaniyeye Köyünü gezip gören ve burada akrabaları bulunan İzmir Altıncı Mülhakat Taburu Kumandanı Jandarma Binbaşısı Ahmed Sıdkı Efendi, Sedarete verdiği 23 Ağustos 1897'n tarihli bir arızada, barakalarda ikamet eden Osmaniyeye Karyesi halkının, henüz hanelerini yapamadığı gibi "vecaib-i diniye ve lüzum-u medeni" gibi ihtiyaçlarını sağlayacak mektep ve cami gibi zorunlu kurumları inşa etmeye gücünün olmadığını ve bu köye başka göçmenlerin de gelmesinin kararlaştırıldığını vurgulayarak bu hususta Osmanlı Hükümeti'nden yardım talep etti (BOA. BEO. 999/74857). Ahmed Sıdkı Efendi'nin arızasına cevap veren Hüdavendigâr Vilayeti, Atranos Kaymakamlığı'nın taş ve ağaç gibi malzemelerin mahallince tedarik edilmesinin mümkün olduğunu fakat halkın fakir olduğundan dülger yevmiyesiyle diğer malzemelerin tedarik için gerekli olan 3-4 bin gurusu veremeyeceği yönündeki cevabına dayanarak, göçmen köylerinde inşa edilecek cami ve mektep gibi kurumların köylü tarafından takriben 3-4 bin gurusu inşa edilebileceğini bildirdi. Vilayet Makamı, köylünün bu hususta teşvik edilmesi ve söz konusu ihtiyaçların mahallince karşılanması yönünde Atranos Kaymakamlığı'nı bilgilendirdi (BOA. BEO. 999/74857. Lef 3).

5.2. Kazan Göçmenleri (1894-1895)

Rusya, Kazan (1551) ve Astırhan (1556) Hanlıklarını işgal ettikten sonra Kuzey Kafkasya'da ilerleyişini sürdürmüştü. Kırım'ın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla bağımsız olması ve 1783'te Ruslar tarafından işgali, Kafkaslardaki Rus işgalini derinleştirdi. Ruslar, askeri işgalle birlikte bölgede bir kolonileştirme politikasına yöneldi. Rusların asimilasyon ve soykırım politikalarına direnen binlerce Müslüman vatanlarını terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığındı. Bu süreçte Kırım tatarlarıyla birlikte Kazan tatarları da yoğun olarak Anadolu'ya göç etti (İpek, 1997: 274). Bunlardan bir

kısmı, Bursa'ya gelerek şehrin değişik kaza ve mahallerinde uygun yerlerde iskân edildi.¹⁴

Kazan göçmenlerinin 15 Temmuz 1894 tarihli bir belgeye göre Atranos'a tabi Gökçedağ Nahiyesinin Çiçekli Yayla mevkiinde iskân edildiği anlaşılmaktadır. Göçmenlerin 11 hanede 51 nüfus olarak oluşturduğu köy, II. Abdülhamit'in adına izafeten "Hamidiye" olarak adlandırıldı.¹⁵ Akabinde imam ve muhtar mühürleri de köydeki yetkililere teslim edildi. Köyün nüfusunun bir yıl sonra 20 erkek ve 23 kadın olmak üzere toplam 43 olduğu görülmektedir.¹⁶ Köyün sakinlerine 1894 yılı itibarıyla "bu sene bir şey zerh edemedikleri ve zaruriyetleri buldukları cihetle" 1896 senesi harman mevsiminde alınmak üzere 500 İstanbul kilesi¹⁷ hınta verilmesine karar verildi (BOA. DH. MKT. 261/9; BOA. MV. 80/112 ve BOA. BEO. 449/33641).

Maliye Nezareti'nin 8 Aralık 1909 tarihli bir raporda Hamidiye Köyü ve halkı hakkında bazı ilginç bilgiler verilmektedir. Rapora göre, köy halkına zahire esmanı olarak verilen ve 1896 yılında alınması kararlaştırılan 3632 gurusluk tahsilat vakti geldiğinde istenmiş fakat köy halkının maişetlerini sağlayamaması nedeniyle köylerini terk ettiği ve geriye 3 haneden ibaret bir köyün kaldığı anlaşılmıştır. Raporda Osmanlı kanunlarına göre arazisini terk eden köylünün arazi haklarının hazineye kalması gerektiği halde söz konusu arazilerin satılmasının uygun olmadığı ve geride kalanların maişetlerini sağlaması gerektiği vurgulanmış, dolayısıyla belirtilen borç kaydının silinmesine karar verilmiştir. Ayrıca köyde kalanlardan rutin vergilerin alınmaya devam edilmesine ve metruk arazilerin hazineye devrine ve esmanın da hazine namına gelir olarak kaydı uygun bulunmuştur.¹⁸

Hamidiye köylülerinin arazilerini terk ederek başka bölgelere göç etmesi üzerine yeni bir idari düzenlemeye gidildi. Hüdavendigâr Vilayeti Defterdarlığı'nın

¹⁴ Örneğin, 1866 tarihli bir belgeye göre 11 hane ve 41 nüfuslu bir Kazan göçmeni, Karacabey ve Tepecik mahallerinde iskân edildiği görülmektedir. Yine 1882-1883 tarihlerinde bir gurup Kazanlı'nın Bursa'nın Mollaarap Mahallesi'ne yerleştirdiği bilinmektedir Bkz. Kaplanoğlu & Kaplanoğlu, 2014: 40 ve 58.

¹⁵ Hüdavendigâr Valiliği'nin Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu 31 Temmuz 1895 tarihli yazı. BOA. ŞD. 1563/12. Ayrıca bkz. BOA. DH. MKT. 384/50; BOA. BEO. 660/49459; BOA. İ. DH. 1324/39.

¹⁶ Sadrazam Said Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu 25 Temmuz 1895 tarihli yazı. BOA. DH. MKT. 384/50. Ayrıca bkz. BOA. BEO. 660/49459.

¹⁷ İstanbul kilesi, XVI. Yüzyılda 20 okka, yani 25, 6589 kg. buğday ve un, 23,093 kg. arpa alırdı. 1 eski kile 4 şinike karşılık gelirken, 24 Eylül 1881 tarihli kararname ile 1 yeni kile 10 yeni şinike denk gelmekteydi. Bkz. Kallek, 2002: 568-571.

¹⁸ Maliye Nezareti'nin 8 Aralık 1909 tarihli raporu. BOA. ŞD.442/9.

Dâhiliye Nezaretine sunduğu 1 Eylül 1910 tarihli bir yazıda, Atranos'un Gökçedağ Nahiyesinde Çiçekli Yayla'da daha önce iskân edilen 30 hane Kazan göçmeninden 24 hanenin farklı tarihlerde mesken ve arazilerini terk ederek öteye beriye dağıldığı bilgisi veriliyordu.¹⁹

6. SONUÇ

Osmanlı Devleti, 1877-1878 Osmanlı-Rusya Savaşı sonunda büyük toprak kayıplarına uğradı. Rumeli ve Kafkasya'da azınlık durumuna düşen binlerce Müslüman halk, maruz kaldığı baskı ve katliamlar nedeniyle Anadolu'ya göç etmeye başladı. Rumeli ve Kafkasya göçmenlerinin Anadolu'da en çok iskân edildiği bölgelerin başında Hüdavendigâr Vilayeti gelmekteydi. Farklı iklim ve ekolojik özellikleriyle her türden göçmenin iskanına uygun olan Vilayet, zamanla zengin bir göçmen yerleşkesine dönüştü.

Avrupa'dan Atranos'a gelen göçmenlerin tamamı Boşnak olup, bu göçmenlerin günümüzde Gökçedağ nahiyesi ile Büyükorhan ilçesi dâhilinde yerleştirildiği görülmektedir. Fakat Gökçedağ'da intibak sorunu yaşayan Boşnakların sonradan Büyükorhan'da bulunan Akçasaz yerleşkesine nakledildiği anlaşılmaktadır. Rumeli'den Atranos'a olan göçmenlerin tamamı, Bulgaristan'ın farklı bölgelerinden gelen Türkmenler'di. Bulgaristan'ın Filibe ve Rupçoz bölgesinden gelen göçmenler Gökçedağ nahiyesinde iskân edilirken, Bulgaristan'ın Osman Pazarı, Silistre ve Hazargard şehirlerinden gelenler ile Rusçuk ve Şumnu şehirlerinden gelen göçmenler, Atranos'un merkez mahallerinde iskân edildi. Bu dönemde kurulan Letafet köyü, günümüzde hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Kafkasya'dan Atranos'a olan göçler, Rus istilasına giren Batum ve Kazan bölgelerinden gerçekleşti. Batum'dan gelen Gürcü kökenli aileler, günümüzde Orhaneli'de Osmaniye adıyla varlığını sürdüren köyde iskân edildi. Kazan bölgesinden Atranos'a gelen tatar göçmenler, Gökçedağ nahiyesinde iskân edildi. Burada kurulan Hamidiye köyünün, geçim sıkıntısı çeken sakinlerinin başka bölgelere gitmesiyle birlikte Rupçoz göçmenlerine tahsis edildiği ve adının da Reşadiye olarak değiştirildiği

görülmektedir. Atranos kazası, dağlık yapısı ve ulaşım imkânlarının kıtlığı nedeniyle diğer kazalara nazaran yoğun bir göçe maruz kalmadı. Kazanın Selçukludan beri süre gelen Yörük/Türkmen kimliği, aynı saflıkla günümüze kadar gelmeyi başardı.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Mektubi Kalemi (A}MKT)

BOA. A}MKT. 526/24.

BOA. A}MKT. 522/2.

Sadaret Muhasebe (A}MHM)

BOA. A}MHM. 523/29.

BOA. A}MHM. 521/26.

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

BOA. BEO. 449/33641.

BOA. BEO. 623/46657.

BOA. BEO. 660/49459

BOA. BEO. 691/51781.

BOA. BEO. 759/56889.

BOA. BEO. 999/74857.

BOA. BEO. 3805/285313.

İdarî Kısım (DH.İD)

BOA. DH. İD. 97/2.

İrade Dahiliye (İ.DH)

BOA. İ. DH. 1324/39.

BOA. İ.DH. 1412-31.

BOA. İ.DH.1483/34.

BOA. İ.DH. 1088/85335.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

BOA. DH. MKT. 261/9.

BOA. DH. MKT. 354/11.

BOA. DH. MKT. 384/50

BOA. DH. MKT. 436/6.

BOA. DH. MKT. 1903/27.

BOA. DH. MKT. 1884/94.

BOA. DH. MKT. 428/11.

¹⁹ Hüdavendigâr Vilayeti Defterdarlığı'nın Dahiliye Nezaretine sunduğu 1 Eylül 1910 tarihli yazı. BOA.

İ.DH.1483/34. Ayrıca bkz. BOA. DH. İD. 97/2 ve BOA. BEO. 3805/285313.

BOA. İDH.1483/34.

Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi (MF.İBT)

BOA. MF. İBT. 471/21.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

BOA. MV. 80/112.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD)

BOA. ŞD.442/9.

BOA. ŞD. 1562/20.

BOA. ŞD. 1563/12.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

BOA. Y.MTV. 290/61.

Dündar, F. (2018). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul.

Gündüz, T. A. (2012) *Bosna Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü 1879-1912*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

İpek, N. (1997). Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 20, s.273-313.

İpek, N. (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

Kaplanoğlu, R. & Kaplanoğlu, O. (2014) *Bursa'nın Göç Tarihi*, Nilüfer Belediyesi, Bursa.

Karpat, K. (2010). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

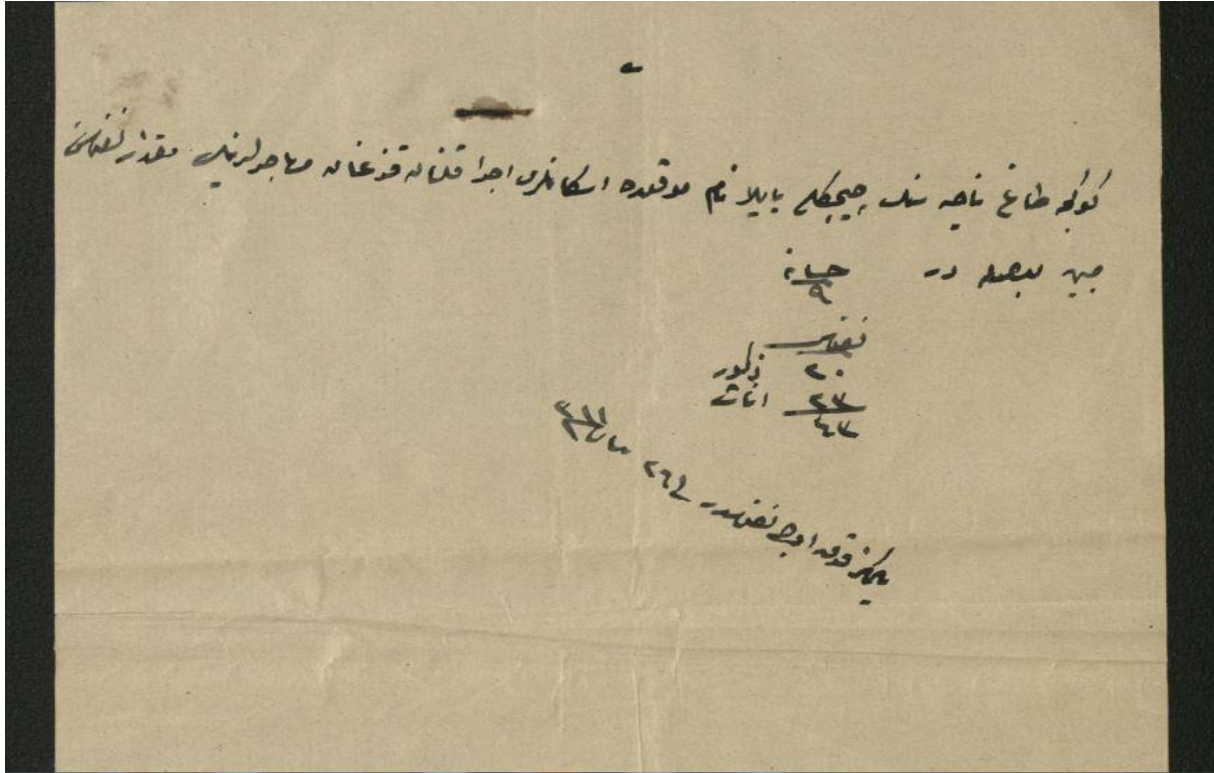
Kallek, C. (2002) "Kile", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2002, Cilt 25, s.568-571.

Orat, J. A., Arslan, N. O. & Tanrıverdi, M. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kafkas Göçleri*, Kars.

Servet-i Fünun. (1896). No:287, Cilt: 12, 11 Eylül.

Seyhan, Ş. (2014). *Kırım'dan Bursa'ya Göç Eden Muhacirler ve Yerleşme Problemleri (1853-1914)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

EKLER

BELGE 1. Atranos kazasına tabi Gökçedağ nahiyesinin Çiçekli Yayla mevkinde iskân edilen Kazan muhacirlerinin hane ve nüfus miktarı. (BOA.ŞD.1563/12)

دو تلو افتم حضرت

سائے مکرم و ایہ حضرت غوثینا ہیدہ اطرائس فقہی اصفندہ ادع بہ نام موصوفہ قرعہ خازم بوز المنج نفیس فقہ ماجرزید اسکانیہ تشکیل ایہ بہ قرعہ نذر و عثمانیہ
و عہدت بیکاری نام مجموع او نہ بری خازم سکا نہ ای نفیس عثمانیہ باری و مستزہ و هزار غراد ماجرزید اسکانیہ تشکیل قرعہ نیک در ا طرفد، و بکلیہ رفقاہ نام کوزا نوہ
ادع نفیس شہن در کجہ ماجرزید اسکانیہ اولناہ قرعہ نیک رضی در لطافت، نامہ بیکہ ترمیم مہندہ کیفیت جانبہ عقیقہ نفیس تہا ہیدینہ عہدہ دانہی قضاء قذیر کوز مجلس ادارہ
دار اولناہ مفظہ اور زید مجلس ادارہ دولتہ بہ افادہ قلمنج و قرد کبیرید کوزہ رسن و کوزہ نیند بارلسہ اطمینانہ ایہ ار در فقہ حضرتہ در ا موکرہ

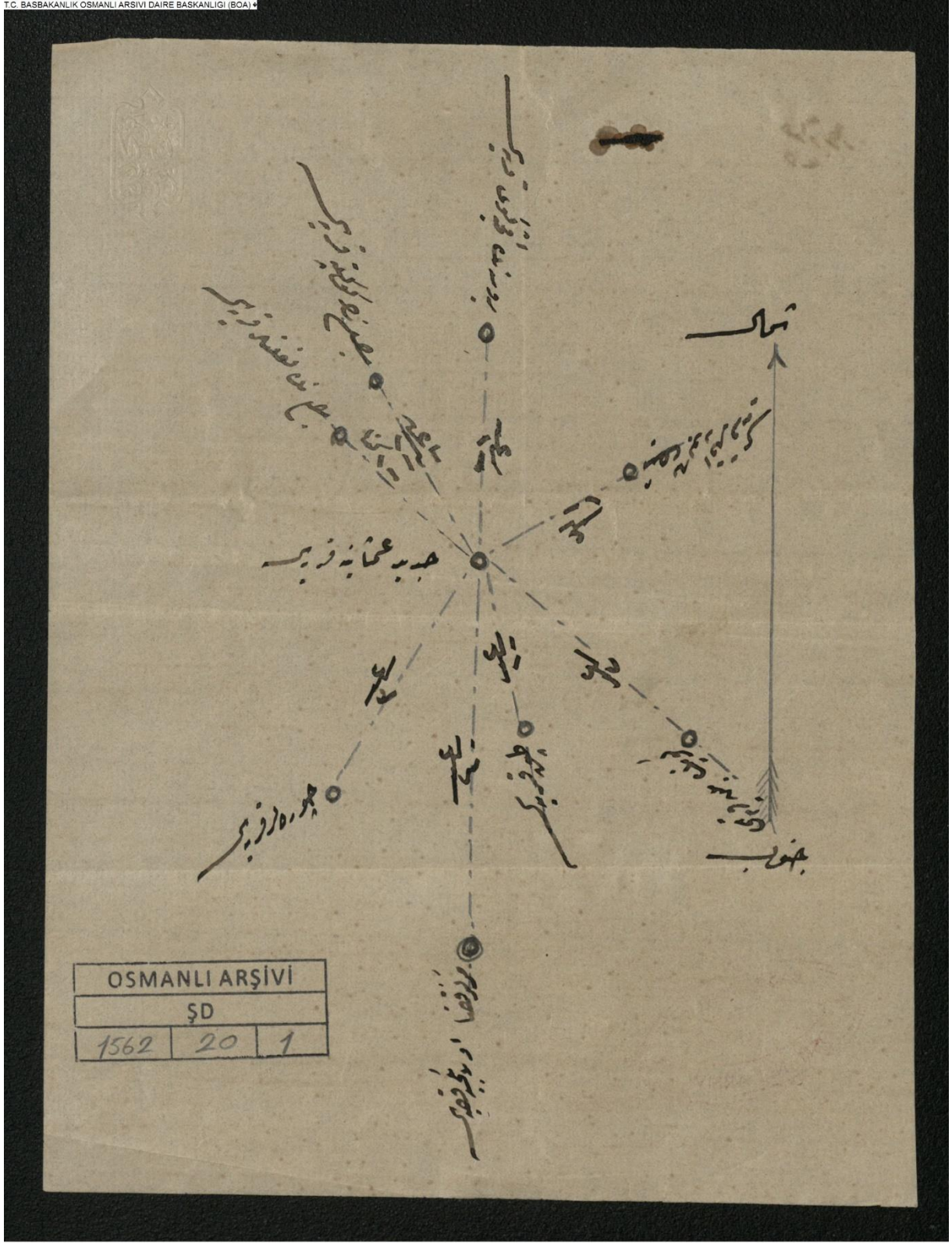
خداوندگار
والیس
شہ

۷۱ ص ۱۶۱ ۱۵۶۱ و ۱۰۰ ج ۱۰۱

BELGE 2. Atranos kazası dâhilinde Rumeli muhaciri iskan edilen karyelerin isimlendirilmesi. (BOA.İ.DH.1412/31)

ŞD.01562.00020.001

BELGE 3. Atranos kazasının Çatak mevkiinde iskân olunan Batum muhacirlerinin teşkil ettiği Osmaniye karyesinin krokisi. (BOA.ŞD.1562/20)

با طعم و با جود نذره اولیای الهی نفسی و خفته خانه جنابه نام محمد و اسطانه ابته بیک
اوله ایلی خانه و با جود نذره مقدار نفوسه جبهه محمد د-

حسابه
نفسه ۴۴
زکوة ۴۴
انان ۴۴
۱۳۲

۱۳۱۰
۲۲ شاطرا

باز قوم ایلی نفوسه

BELGE 4. Atranos kazasının Çatak mevkiinde iskân olunan Batum muhacirlerinin hane ve nüfus miktarı. (BOA.ŞD.1562/20)

JEP

Araştırma Makalesi • Research Article

İbn Haldun'un Umranında Çiftçilik Sanatı ve Neo-Liberal Düzendeki Dönüşen Tarım Politikaları

The Art of Farming in Ibn Khaldun's Umran and the Transformation of Agricultural Policies under Neo-Liberalism

Elmashan Küçükakbulut ^a, §§§§§

^a Araş. Gör., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, 81652, Akçakoca/Düzce/Türkiye, ORCID: 0000-0001-7485-3856

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 22.07.2021

Kabul tarihi: 02.12.2021

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Mukaddime, Tarım Politikaları, Gıda Güvenliği, Umran Bilimi, İktisadi Coğrafya, İsraf

ÖZET

Mukaddime'nin 1375'te işaret ettiği meseleler ile modern düzende karşılaşılan problemlerin dinamikleri arasındaki benzerlik İbn Haldun'un olayları çözümlene biçiminin günümüzdeki popülerliğini açıklayıcı niteliktedir. Muhtevası gereği önemini hiç yitirmeyen 'gıda' ve alt başlıklar da bahsi geçen karşılaştırmaların örneklendirilerek izah edilebileceği en kritik meselelerdendir. Bu bağlamda, tarım politikaları ve gıdanın sürdürülebilirliği üzerine fikir yürütmek maksadıyla yola çıkan bu çalışmanın amacı; İbn Haldun'un tespitleri ile güncel analizleri karşılaştırmaktır. Bunu yaparken, tıpkı Mukaddime'nin kendi metodolojisinde olduğu gibi, konu öncelikle çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulacak; mevcut tanım ve kabuller incelenecek, 'iktisadi coğrafya', 'israf', 'gıda güvenliği' gibi kavramların içeriği mercek altına alınacaktır. Sonrasında, neo-liberalizm sarkacındaki tarım politikalarının geldiği nokta, İbn Haldun'un umranındaki tutum ışığında değerlendirmeye alınacak; 'semasınun tek yıldızı' olarak anılan düşünürün serbest iktisat anlayışında çiftçiye ve devlete biçtiği rol incelenecektir. Böylelikle, İbn Haldun'un zirai meseleler hakkındaki görüşlerinin detaylı bir değerlendirmesi, kendi icadı olan umran biliminin metodolojisi aracılığıyla sunulacak; ortaya koyulan bakış açısı günümüz meselelerini anlamak üzere incelemeye alınacak; çiftçilik sanatını merkeze alan fikirlerinin ilerleyen çalışmalar için bir yol haritası olması hedeflenecektir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 22.07.2021

Accepted: 02.12.2021

Keywords: İbn Khaldun, Muqaddimah, Agricultural Policy, Food Security, The Science of Umran, Economic Geography, Food Waste

ABSTRACT

Similarity between the main discussion topics of the neo-liberal era and the remarks of Muqaddimah written in 1375 is a substantiating sign for the former popularity of Ibn Khaldun's way of thinking. Accordingly, along with its never-ending concerns and dynamic parameters, the notion of food and its sub-branches can be shown as an area of analysis for the mentioned comparison. In this context, the aim of this study is to compare the thoughts of Ibn Khaldun on sustainability of food and agricultural policies with contemporary research. While the doing so, just like the methodology of Muqaddimah itself; the arguments will be categorized under certain subjects; the existing definitions and assumptions on the topic will be examined systematically and terms including 'economic geography', 'food security' and 'food waste' will be studied in detail. On the other hand, Ibn Khaldun, cherished as the 'only star of his

§§§§§ Sorumlu Yazar /Corresponding Author

e-posta: elmashangokesaoglu@duzce.edu.tr

Atıf: Küçükakbulut, E. (2021). İbn Haldun'un Umranında Çiftçilik Sanatı ve Neo-Liberal Düzendeki Dönüşen Tarım Politikaları, *Journal of Economics and Political Sciences*, 1(1), 13-22.

firmament', assigns a significant role to the farmer and the state in his own understanding of free market economy. Therefore, in the following sections of this article, the current situation regarding agricultural policies within the framework of neo-liberalism will be evaluated in the light of Ibn Khaldun's umran. Thus, in order to be able to examine the contemporary perspectives on the topic, a detailed assessment of Ibn Khaldun's views on agricultural issues will be presented through the methodology of his own invention: the science of umran. In this respect, the eventual aim of this article is to serve as a roadmap for further studies.

1. Giriş

İbn Haldun'u yeniden düşünmek, rehberliğinde fikir yürütmek, aracılığıyla sosyal teori ve bilimsellik incelemeleri yapmak, kısacası çağımızı onunla okuyabilmek kadim fakat bir o kadar da taze bir perspektif olarak değerlendirilmekte; başlı başına bir yöntem olarak benimsenmektedir. Fakat İbn Haldun'a ilgi arttıkça, literatürün; umran ve asabiyet bilimini yalnızca genel hatlarıyla anlamaya çalışan yüzeysel incelemeler ile 'bilimci indirgemeci' tavır arasında sıkışıp kaldığı yönündeki eleştiriler de günden güne çoğalmaktadır. Halbuki Mukaddime beslenmeden nüfus ve demografiye, şehirleşmeden iklim-toplum ilişkilerine uzanan ve sosyal bilimlerdeki birçok alt başlığı sistemli bir biçimde çerçevlendiren kapsamlı bir referans niteliğindedir. Bu bağlamda, içinde bulunduğumuz toplum ve geleceğiyle ilgili kaygılar göz önünde bulundurulduğunda, gıda ve zirai meselelerin politika üretme süreçlerini Mukaddime'nin öngördüğü bağlamda analiz etmek literatürdeki önemli bir boşluğun doldurulması anlamında oldukça kıymetlidir. Dolayısıyla makale; modern düzende dönüşen tarım politikalarını İbn Haldun'un rehberliğinde incelemeye yeltenirken; Mukaddime'nin sistematik üslubu ve metodolojisinden faydalanmayı hedeflemektedir.

Bu bağlamda çalışma boyunca, İbn Haldun'un Mukaddime'de işaret ettiği zirai meseleler ile modern dünyada hala tecrübe etmekte olduğumuz neo-liberal tarım politikaları arasındaki benzerlik gözetilecektir. Bahsi geçen karşılaştırma yapılırken, İbn Haldun'un 'akli taksim ve mantıki tasnif' esasına sadık kalınması planlanmaktadır. Bilindiği üzere; "İbn Haldun'un metodu, önce bir meseleyi en

umumi hatlarla ortaya koymak, sonra tecrübeye ve akli esaslara dayanarak bu meseleyi çeşitli tasniflere ve taksimlere tabi tutmak ve bunlar arasındaki münasebeti, hiçbir peşin hükmün tesirinde kalkmaksızın olduğu gibi tespit etmek, şayet bu tespit birtakım tepkiler davet edecekse, ihtiyatlı bir üslup kullanmaktır" (Uludağ, 2017).

Bu makale de günümüz tarım politikaları ve gıda güvenliği meselelerini tıpkı Süleyman Uludağ'ın İbn Haldun'un metodunu izah ederken aktardığı gibi incelemeyi hedeflemektedir. Öncelikle, neo-liberalizm sarkacındaki tarım politikaları ve gıda güvenliği meseleleri en umumi hatlarıyla ortaya koyulacaktır. Sonrasında, konu çeşitli tasnif ve taksimlere tabi tutularak -tarım politikalarıyla ilgili literatür taramalarında rastlanılan güncel yorumlar İbn Haldun'unkilerle karşılaştırılarak- İbn Haldun'un serbest iktisat anlayışında çiftçiye ve devlete biçtiği rol incelenecektir. Son olarak, İbn Haldun'un tarım politika tespitleri ve neo-liberal düzendeki güncel analizler karşılaştırılacaktır. Tüm bunlar yapılırken, peşin hükümden kaçınmak adına, İbn Haldun'un tespitleri ve modern yorumlar arasındaki benzerlik ya da farklılıklar üzerinden herhangi bir öneri sunulmayacaktır; yalnızca durum tespitinde bulunulacaktır.

2. Metodoloji: Gıda Meselelerine Umran Biliminin Yöntemiyle Yaklaşmak

İbn Haldun özgünlüğünün bilincinde, kullandığı üslubun bir 'buluş' olduğunun farkındadır. Mukaddime'yi anlatırken şöyle der; "eserime, her yönden bir düzen verdim, fazlalıklardan ayıkladım, alimlerin ve aydınların anlayışına yaklaştırdım. Kitabı tertip edip bölümlere ayırırken alışılmışın dışında garip bir usul takip ettim, çeşitli

yöntemler arasından özgün bir yöntem icat ettim.” (İbn Haldun, Mukaddime, 2017). Mukaddime gibi bir eserin yazılış biçiminden; sistemli başlıklandırmaların, kompakt tahlillerin ve organize beyanların, özellikle sosyal bilimlerin alt dallarında sürdürülen çalışmaları nasıl farklı boyutlara taşıyabildiğine tanık olunabilir. Her ne kadar bu özellikleriyle ‘ansiklopedik’ bir karakteri olsa da Mukaddime’nin esas maksadı insanı ve onun aracılığıyla olup biten her şeyi ‘umran’ ilmi ile açıklamaktır. Tabi bu noktada en çok dikkat çeken hususlardan biri de İbn Haldun’un toplumu kendine özgün bir taksim ve tasnif düzeni ile açıklaması, kendinden önce ileri sürülen fikirleri ciddi bir eleştiri süzgecinden geçirerek, tahlillerini sağlam bir zemine oturtması ile ilgilidir (Dale, 2018).

Bilindiği üzere, Mukaddime üç temel ayak üzerine oturtulmuştur: hutbetu’l kitab, iftitahiye ve dibace denilen önsöz; Tarih İlminin Fazileti Hakkında Mukaddime isimli bir başlangıç ve Yeryüzündeki Umran ve Medeniyet bölümü – esas mukaddime budur; buraya kadar olan bölümler el-İber’in başlangıcı olarak kabul edilir –. Bir giriş ve altı bölümden oluşan Mukaddime’nin temel konularını Süleyman Uludağ iki ana kategoriye ayırır: umumi konular ve ictimai müesseseler ve değerler. Umumi konular kendi içinde: beşer tarihinin, umranın ve ictimai hadiselerin incelenmesinde usul; cemiyet-iklim-insan-fiziki muhit ilişkisi; beşerî medeniyetin menşei, iptidai-medeni cemiyet tipleri, cemiyetlerde görülen değişme ve gelişmeler (sosyal morfoloji); nüfus meselesi ve nüfus kesafeti (demografi); şehir ve şehirleşme (urbanizm) olarak sınıflandırılır. Diğer taraftan ictimai müesseseler ve değerler yine kendi içinde: din, aile, ahlak, hukuk, siyaset, iktisat, sanayi, devlet, ilim ve estetik gibi genel başlıklar altında gruplandırılır (Uludağ, 2017).

“Ben bu ilmin mayasını ve esasını tam olarak ortaya koydum. Basiret gözü ile görmek isteyenler için bu sahanın meşalesini yakarak etrafı aydınlattım... İlimler arasındaki yolunu ve usulünü izah ettim” diyen İbn Haldun, 14. yüzyılda literatüre sağlayacağı katkıyı önemsemiş; metodolojisini örnek alınmak

üzere tasarlamış, argümanlarını her cümlelerin maksadının farkındalığıyla kaleme almıştır (İbn Haldun). 21. yüzyılda tarım politikaları ve gıda güvenliği ile ilgili meseleler üzerine yazmaya yeltenen bu makalede İbn Haldun’un yönteminin tercih edilmesi de ‘semasının tek yıldızı’ olarak anılan düşünürün amacına ulaştığının ispatıdır.

Bu doğrultuda makalede; İbn Haldun’un sunduğu metodoloji kapsamında, güncel tarım politikalarının bir analizi yapılırken, Mukaddime’de geçen anahtar kelimelerin bir listesi çıkarılmıştır. Alfabetik sıra ile; ‘beslenme’, ‘bitkiler alemi’, ‘coğrafi (icabilik, muhit)’, ‘çiftçi(lik)’, ‘fiziki ve biyolojik determinizm’, ‘gıda (maddeleri, rejimi)’, ‘hava (kirliliği)’, ‘hayvancılık’, ‘iklim’, ‘kıtlık’, ‘köy hayatı’, ‘maddi tabiat’, ‘tabiat (kanunları, şartları)’, ‘tabii ilimler’, ‘toprak’ ve ‘ziraat’ gibi kavramların ne sıklıkta hangi bölümlerde kullanıldıklarına dair bir araştırma yapılmıştır. Bu araştırma esnasında konuların hangilerinin ‘ictimai müesseseler ve değerler’ hangilerinin ‘umumi konular’ kapsamında değerlendirilebileceği üzerine fikir yürütülmüştür. Bu bağlamda, mevcut tanım ve kabulleri genel hatlarıyla kavrayabilmek adına; günümüz zirai meselelerine ışık tutabileceği düşünülen kısımlar tasniflenmiş ve hedef odaklı sadeleştirilmiştir. Sonrasında karşılaştırma yöntemi kullanılarak, İbn Haldun’un bakış açısı kıstas alınmış; neo-liberal düzende, çağdaş devlet sistemlerinde ve modern toplumlarda tarımsal ve zirai uygulamaların yüzeysel bir analizi gerçekleştirilmiş, gıda güvenliği ile ilgili değerlendirmeler incelenmiştir.

3. Mevcut Tanım ve Kabuller: Akli Taksim ve Mantıki Tasnif

İktisat, siyaset bilimi, sosyoloji ve ahlak arasında kurulan ilişkinin daha sık gündeme gelmeye başlaması; kapitalizmin ahlaki bir toplumsal sorun niteliğinde değerlendirmeye alınması; çevre, tarım ve gıda ile ilgili problemlerin kapitalizm buhranının dikkat çeken emareleri arasında sunulması gibi etkenler gıda güvenliği ve tarım politikalarıyla ilgili meseleleri disiplinlerarası bir boyuta taşımaktadır. 1990’lı yıllar itibarıyla

popülerliğini yitirmeye başlayan çevre ve tarım sorunlarının 2010'lardan sonra sosyal bilimciler arasında tekrar gündeme gelmesini arzulayan çalışmaların temel argümanları genel itibariyle; devlet politikalarının tarıma verdiği önemi, piyasa dengesi ile toplumun refahı arasındaki ilişkiyi yönetme biçimlerini ya da kır/kent belirsizliklerini konu almaktadır (Keyder & Yenal, 2018). Günümüz tarım meselelerini en genel hatlarıyla özetleyen bu hususlara Mukaddime'de bir karşılık arayacak olursak, İbn Haldun'un; serbest bir piyasadan yana olması, tarım politikalarında 'otoritenin / hükümdarın çiftçiye karşı yegâne görevinin sermaye sahiplerine adil olmasıdır' demesi, kentleşmenin (hadariliğin) toplumsal dengeleri tehdit ettiğini öne sürmesi vb. unsurları sıralayabiliriz (İbn Haldun, Mukaddime, 2017).

Makalenin bu bölümü; dönüşen tarım politikalarının geldiği noktayı İbn Haldun'un umranındaki tutum ışığında değerlendirmeye almadan önce, hem günümüz mevcut tanım ve kabullerini hem de Mukaddime'de nakledilen esasları ele almayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda, taksim ve tasnife tabi tutulacak kavramlar sırasıyla; iktisadi coğrafya, gıda güvenliği ve israf olarak belirlenmiştir.

3.1. İktisadi Coğrafya

14. yüzyıl İslam filozofu İbn Haldun, devletler de tıpkı canlılar gibi doğar, büyür, ihtiyarlar ve ölür der. Ölen / çöken hanedanlığın yeni baştan kurulması ve çöküş dönemleriyle ilgili belli başlı tespitlerde bulunur. Burada yeni doğan devlet bedevilik –göçebe / taşra hayatı ve tarım, hayvancılık gibi birincil ekonomik faaliyetlerin hâkim olduğu bir düzen-; yükselişe geçen ve ihtiyarlayarak ölen devlet ise hadarilik –yerleşik şehir hayatı ve ticaret, zanaat gibi ikincil ve üçüncül ekonomik faaliyetlerin söz konusu olduğu bir işleyiş- ile ilişkilendirilir. Bahsi geçen bedevi / hadârî; kentli / taşralı ayrımından da anlaşılacağı üzere, İbn Haldun aslında emek ve üretimin mekân, coğrafya ve iklim gibi kavramlar üzerinden derinlemesine bir analizini yapmaktadır. Bu bağlamda Mukaddime'de karşımıza çıkan en kritik olgulardan biri de iktisadi coğrafyadır.

Şekil 1: İbn Haldun'a Göre Farklı Hayat Tarzına Sahip Toplulukların Ekonomik Faaliyetlerinin Dağılımı

Kaynak: Şahin (2018)

İbn Haldun'la ilgili Türkiye'deki en temel eserlerden birini kaleme alan Ahmet Aslan'ın da iddia ettiği üzere; İbn Haldun liberaldir. Ona göre "bir devletin en yüksek noktasına eriştikten sonra yavaş yavaş gerilemeye ve çökmeye gitmesinin temelinde esas olarak iki grup neden görülür: birisi, siyasi neden yani asabiye'nin çözülmesi; ikincisi, ekonomik neden" (Arslan, 2019). Burada asabiye'nin çözülmesinden kasıt toplumdaki ülkü birliğinin bozulmasıdır; ekonomik neden kentleşen devletlerin gelirlerinin giderlerini karşılayamamaya başlamasıyla ilgilidir. Masrafı elde ettiği kazançtan fazla olan devlet pazara müdahale etme ihtiyacı duyar. Pazarın kendi kuralları içerisinde serbestçe oluşmasına izin vermez ve aktör olarak kendisini sahneye atar. Bu durum da basit bir döngüyü başlatır; müdahale ettikçe toplum kaçmaya başlar, kaçtıkça toplanan vergi miktarı azalır, azaldıkça devletin müdahale ihtiyacı artar ve çöküş başlar (Arslan, 2019). Dolayısıyla, 1300'lü yılların son çeyreğinde devletlerin piyasaya müdahale seviyeleri üzerinden son derece detaylı bir medeniyet okuması yapan İbn Haldun'un bugünkü liberal tartışmalar ekseninde hala gündeme gelmesi şaşırtıcı değildir.

Buradan hareketle, İbn Haldun'un detaylarıyla incelediği o 'çöküşe geçen devlet' ve liberal ideolojinin etkisi altındaki modern devlet arasında doğrudan bir ilişki kurulabilir. Bu ilişkiyi anlamlandırmak için ise daha önce de belirtildiği üzere, iktisadi coğrafya kavramı bir anahtar niteliindedir. Bunun nedeni; modern coğrafyalardaki üretim ve tüketim dinamiklerinin İbn

Haldun'un sözünü ettiği taşralılık – şehirlilik ile ilişkisidir. İbn Haldun'a göre; şehir hayatıyla beraber ulaşılan refah, devletin hem yükselişinin hem de yıkılışının emaresidir. Çünkü artan gelir seviyesi ve alışılan lüks hayat ile beraber çalışmayı bırakan kentli toplumda kazanma durur; devletin piyasaya müdahalesi artar. Bir müddet sonra ihtiyaç olmayanın da ihtiyaç olmaya başladığı şehir hayatında tüketim üretimin önüne geçer ve çöküş başlar. Yani, tıpkı İbn Haldun'un devletlerin filizlenme dönemine kırsal hayatı / bedeviliği koyması; çöküşüne de kent hayatını / hadariliği koyması gibi; liberal düzenin hâkim olduğu dünyada da benzer bir eğilimden söz etmek mümkündür. 'Göç artık kentten kıra doğru ters istikamete yönelmiş durumdadır' iddiaları gitgide artmaktadır. Gelirin giderden az olmaya başladığı kent hayatı cazibesini yitirmiş, kırdan yaşam modern bireyin hayali haline dönüşmüş, kent dışında hayat standartlarının daha yüksek olduğuna dair inanç gitgide artmıştır. Kısacası modern dünyada da kent hayatının ön açtığı çöküşü hisseden toplum, içgüdüsel olarak yeniden doğuşu kıra yönelerek gerçekleştirebileceğini düşünmeye başlamıştır.

Kavramsal olarak incelendiğinde, önemli bir alt disiplin olan iktisadi coğrafya "mal ve hizmetlerin üretimi, değiş-tokuşu ve tüketiminin çeşitli ekonomik faaliyetlere göre durumu, karşılıklı ilişkileri ve mekânsal farklılık ve benzerliklerini" araştırır (Belge, 2018). Bilindiği üzere, İbn Haldun, göçebe (bedevi) ve yerleşik (hadârî) toplumların analizlerini yaparken, iktisadi bir değerlendirme ortaya koymuş; iklim koşulları, geçim şekilleri, beşerî yerleşim düzeni, barınma ve beslenme biçimleri gibi kıstasları derinlemesine incelemiş; özellikle Mukaddime'nin ikinci ve dördüncü ciltlerinde ziraat, sanayi ve ticaret coğrafyası gibi konular üzerine detaylı analizler gerçekleştirmiştir.

Tüm bunlara ek olarak, İbn Haldun ekonominin toplumsal olaylar üzerindeki etkisini insan ruhu ve maneviyatı ile bağdaştırmıştır; onu özgün kılan da budur. Bu değerlendirme ile ilişkili olarak; kır-kent ayrımında ve farklı coğrafi bölgelerde

toplumların hayat tarzları üzerine fonksiyonel değerlendirmelerde bulunmaktadır. Çeşitli bölgelerde muhtelif gruplar üzerinde gerçekleştirmiş olduğu gezi-gözlemler sonucunda üretimin toplumların dönüşümündeki en önemli faktörlerden olduğu kanaatine varmaktadır. Örneğin; hayvancılığın türevleri ile uğraşan toplumların göçebe bir hayatı tercih ettiklerini gözlemlerken, sanat –buna çiftçilik sanatı da dahil-, zanaat ve ticaretle geçinen toplumların yerleşik hayata geçtikleri yönünde tespitleri vardır. İbn Haldun'un bu görüşlerinden yola çıkarak, çok sayıda sosyal bilimci, "şehir ve kır ayrımında kullanılan bir kriter olarak ekonomik faaliyetlerin sektörel dağılımı ya da başka bir deyişle fonksiyon kriterinin İbn Haldun ile başladığını" öne sürmektedir (Şahin, 2018).

Söz konusu tavır modern bilimlerde 'fonksiyon kriteri' olarak bilinir. Örneğin, cumhuriyet döneminin önemli coğrafyacılarından Mehmet Besim Darkot, "ekonomik fonksiyon kriteri, şehir ve köyün organik tarifine hemen hemen kesin olarak uyduğu için, bu iki yerleşme kategorisinin ayrımında faydalanılabilecek en bilimsel, belki de tek bilimsel kriter gibi görünür" diyerek İbn Haldun ile birebir aynı çıkarımı yapmaktadır (Şahin, 2018). Çünkü modern dünyada da kırsal yerleşim alanlarında yaşayan toplumlar geçimlerini genellikle birincil sektörden (tarım ve hayvancılık) sağlarken; kent halkı genellikle ikincil ve üçüncül sektörlerden temin etmektedir (Belge, 2018).

Öteki taraftan kent-bilimci Ruşen Keleş de tarımsal niteliği ağır basan köy ve tarım dışı özellikleri ön plana çıkan kent ayrımını yaparak üretim odaklı bir mekânsal / coğrafi ayrıma gitmiştir. Keleş'e göre; "kentleşme, yalnız bir nüfus hareketi olarak görüşürse eksik kavranmış olur. Çünkü kentleşme olgusu, bir toplumun ekonomik ve toplumsal yapısındaki değişmelerden doğar. Bu nedenle, kentleşmeyi tanımlarken, nüfus hareketini yaratan ekonomik ve toplumsal değişmelere de yer vermek gerekir" (Keleş, 2016). Özetle, ekonomik işlevlerin ve üretim biçimlerinin kır – kent ayrımını yapmada belirleyici bir unsur olduğunu öne süren

modern dönem sosyal bilimciler; İbn Haldun'un tasniflerinin günümüzde de takdir ve kabul gördüğünün en kıymetli göstergeleridir.

3.2. Gıda Güvenliği

İbn Haldun'un tabiriyle, "çiftçilik (felahet, ziraat) sanatların en eskisidir. Çünkü insan hayatını ikmal eden (ve yaşamanın tamamlayıcı zaruri bir unsuru olan) gıda maddeleri umumiyetle o vasıta ile elde edilir" (İbn Haldun, Mukaddime, 2017). Tarım; çok aktörlülüğü ve hemen hemen her işkolu ile doğrudan ya da dolaylı ilişkisi sebebiyle diğer sektörler arasında son derece kıymetli bir noktadadır. Fakat aynı zamanda, bahsi geçen karşılıklı / zincirleme ilişki sebebiyle; neo-liberal düzenin muhtevasında karşılaşılan krizlerden en çok etkilenen sektörlerden de biridir. Yani, tarım meselelerinin yönetim ve kontrolünün layığıyla yapılması toplumu ve ekonomiyi zirveye taşıyabilirken; kartopu etkisi sebebi ile diğer sektörlerde çıkabilecek herhangi bir aksilik -ekonomik kriz, salgın / doğal afet gibi beklenmedik problemler durumunda da kendi dinamiklerine kontrolü dahilinde olmayan dış darbeler alabilir. Bu bağlamda düşünüldüğünde gıda politiktir ve bir güvenlik meselesidir.

Gıda güvenliği, 1994 yılı itibariyle Birleşmiş Milletler tarafından 7 güvenlik unsuru arasında sıralanmaya başlamış; son yıllarda politika üreticiler ve sosyal bilimcilerin önem verdikleri meselelerden biri haline gelmiştir. Genel itibariyle gıda güvenliği; gıdanın üretim ve tüketim aşamalarında, bu iki sürecin arasındaki tüm safhalarda uğrayabileceği tehlikelere karşı alınması gereken önlemleri içerir. Devlet Planlama Teşkilatı Ulusal Gıda ve Beslenme Stratejisi Çalışma Grubu Raporu'nun ilk başlığı gıda güvencesi ve güvenliği konularına ayrılmıştır. Raporun ilk tespitlerinden biri "gıda güvencesi ve güvenliğinin sağlanması, sağlığın korunması ve geliştirilmesi, hastalıkların önlenmesi, çevrenin korunması ve sosyo-ekonomik gelişmenin sağlanması amacıyla politikalar oluşturulurken gıda ve sağlık kavramlarının birlikte ele alınması" gerektiğiyle ilgilidir (Devlet Planlama Teşkilatı, 2001). Yani gıdanın güvenliğini sağlamak çok boyutlu ve sürekli etkileşim içeren bir süreç gerektirir.

İbn Haldun ise küreselleşen dünyaya 14. yüzyıldan göz kırparcasına, gıdanın üretim ve tüketimini ekonomik faaliyetlerin dağılımı üzerinden yine çok boyutlu bir yaklaşımla okur ve şöyle der; "Allah, insanı gıdasını bulacak ve kazanabilecek bir kudrette yaratmıştır. Fakat tek bir kişi yalnız başına muhtaç olduğu gıdayı temin etmekten âcizdir. Bu gıda maddesinin en asgarisini, meselâ birinin bir gün yaşaması için gereken buğdayı bir örnek olarak ele alırsak buğdayı un hâline, unu hamur hâline, hamuru ekmek hâline getirmek zarureti vardır. Bu üç işin her biri çanak, âlet ve başka eşyaya muhtaçtır. Bunlar demirci, marangoz ve çömlekçi tarafından yapılır" (İbn Haldun, Mukaddime, 2017). Dolayısıyla, insanoğlunun doğasında var olan gıdaya hızlıca erişmek dürtüsü tek başına değil de ancak ve ancak toplumsal bir dayanışma ile anlam kazanmaktadır.

Fakat modern dönemde, gıdaya erişimdeki hız, güvenliğine olan tehdidin hızına paraleldir. Mustafa Koç'un Küresel Gıda Düzeni: Kriz Derinleşirken isimli çalışmasında da bahsettiği üzere; "hızla küreselleşen dünya ekonomisinde gıda güvenliği endişelerinin artık belirli bir coğrafyaya sınırlı kalması mümkün değildir" (Koç, 2013). Kentleşmeyle beraber tüketim artmış, üretim süreçleri hızlanmış ve bu hızı takiben organize nakliye sistemleri devreye girmiş durumdadır. Dolayısıyla gıda güvenliğini tehdit eden tek bir fabrikanın yaydığı zarar günler hatta saatler içinde kilometrelerce uzağa yayılma potansiyeline sahiptir.

Bu bağlamda, başta Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) olmak üzere, alanda faaliyet gösteren çoğu kurum ve kuruluşun öncelikli hedefleri arasında beslenme ve gıda güvenliğinin iyileştirilmesine yönelik tespitler sıralanmaktadır. Açlığın Covid-19 pandemisiyle beraber dramatik bir biçimde kötüye gittiği yönünde açıklamalar yapılırken, yetkililer dünyada yaklaşık 811 milyon bireyin yetersiz beslendiği tahmininde bulunmaktadır. (FAO Türkiye, 2021). Bu çerçevede, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (IFAD), Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), BM Dünya

Gıda Programı (WFP) ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından ortaklaşa yayınlan Dünnyada Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu Raporu'nda içinde bulunduğunu süreç için 'kritik bir dönemeç' uyarısı yapıyor. Raporda gıda güvenliğini tehdit eden unsurlar arasında iklim krizi, ekonomik gerilemeler, siyasi ve toplumsal çatışmalar sıralanmaktadır (FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO, 2021).

İlgili rapor, çözüm önerisi olarak gıda sistemlerinin dönüştürülmesi gerektiği yönünde tespitler sunmaktadır. Bu anlamda "tutarlı bir politika ve yatırım portföyü setine" olan ihtiyacı vurgulayan FAO, "insani yardım, kalkınma ve barış tesisi politikalarını çatışma alanlarına entegre etmek –örneğin, ailelerin gıda karşılığında kıt kaynaklarını satmasını sosyal koruma tedbirleri yoluyla önlemek-" ya da "ekonomik sıkıntılara karşı en savunmasız olanların dayanıklılığını güçlendirmek -örneğin, pandemi tarzı şokların veya gıda fiyatlarındaki dalgalanmaların etkisini nakit destek programları aracılığıyla azaltmak" gibi önerilerde bulunmaktadır (FAO Türkiye, 2021).

Toparlamak gerekirse, tüm bu değerlendirmeler ve Mukaddime'nin gıdanın temini ve güvenliği ile ilgili yaptığı vurgular göz önünde bulundurulduğunda, şimdiye kadar sürdürülen tartışmaların hemen hemen hepsinin anahtarı niteliğindeki 'dayanışma' kavramına dönmek yerinde olacaktır. Çünkü, "İbn Haldun toplumları, umranları ve toplulaşmaları; dayanışma ve aidiyet temelinde ihtiyaçları ve arzuları giderme sistemleri olarak değerlendirir" ve bu bağlamda ilk olarak gıda ve güvelik gibi zaruri gereksinimleri karşılama sistemlerine odaklanır (Zorlu, 2020). Öte yandan, FAO, WHO, UNICEF, IFAD gibi günümüz modern oluşumları da iyi işleyen, sürdürülebilir gıda sistemleri aracılığıyla kuvvetlendirmeyi hedeflemektedir. Örneğin; Dünnyada Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu Raporu'nun başlıca önerilerinden biri "ekonomik sıkıntılara karşı en savunmasız olanların dayanıklılığını güçlendirmek -örneğin, pandemi tarzı şokların veya gıda fiyatlarındaki dalgalanmaların etkisini nakit

destek programları aracılığıyla azaltmak" yönündedir.

3.3. İsrâf

İsrâf kelimesini doğrudan kullanmasa da "kıtlık ve sıkıntı içinde telef olanları açlık değil, sadece bolluk ve refah zamanında alışageldikleri tokluk öldürür" diyen İbn Haldun, "kırdâ (al-badiye) ve şehirde (al-hazıra) kendilerini bolluktan, fazla gıdadan ve aşırı zevkten uzak tutamayan insanların tıpkı bedenleri gibi inanç ve ibadetlerinin de yumuşadığını" iddia eder (İbn Haldun, Mukaddime, 2017). Böylece iktisadi-toplumsal yaşam koşulları ile dini ilişkilendirerek çok boyutlu bir israf vurgusu yapar.

İsrâfın teorisini geliştiren George Bataille; kavramı haz, armağan ve şölen ile ilişkilendirir. Kelimenin Arapça kökündeki azıtma anlamını da göz önünde bulunduracak olursak; Tanıl Bora'nın şu vurgusunu gözden geçirmek yerinde olacaktır:

"Üretilmiş olanı beraberce 'yemenin' zevki vardır burada – zaten biraz da o şölen anını felekten çalmak üzere çalışılıp üretilmiştir. "Ağalık vermekle olur" tatmini vardır – o durumda, anlık da olsa servet-güç eşitsizliğini düzleyen bir jest işlevi görür. Gönüllü bir feda vardır; biriktirilmiş topluluğa vererek feda eden, zımnen topluluktan alacaklı hale gelir, toplulukla bir karşılıklı feda, karşılıklı borçlanma döngüsünün, armağan döngüsünün tekerini çevirir. Biriktirip saklamak yerine vermek, savurmak, bağ kurucu, toplumsallaştırıcı bir işlev görür. Bu, arındırıcı, paylaşmacı, (isterseniz, "infak edici" deyin), özgürleştirici bir israftır" (Bora, 2019).

Öne sürülen bu bakış açısı İbn Haldun'un israfı kentli toplum ile ilişkilendirmesine bir gönderme niteliğindedir. Mukaddime'de 'bolluk ve israf sağlığa zarar iken, kısıtlı katığa alışan kimseler uzun yıllar yaşarlar' fikri savunulur (İbn Haldun, Mukaddime, 2017). Bahsi geçen uzun ömrün sırrı ise fizyolojik sebeplerden daha çok zihinsel ve ahlaki birtakım parametreler ile ilişkilendirilir. Mukaddime, lüksün bir sonucu olarak elde edilen ahlak ya da

'refahtan hasıl olan ahlak' vurgusu yapar. Kentleşmeyle beraber değişen ihtiyaç ve alışkanlıklar, suni bir insan doğası oluşumuna ön açabilir. Örneğin; İbn Haldun'un tespitlerine göre, göçebe hayat yaşayan toplumlarda beslenme sadedir, iş kolları fiziksel güç ister, yaşam alanları açıktır ve dolayısıyla karakter olarak da nispeten dayanıklı, güçlü ve cesaretli olmaları gerekir. Öte yandan, kent hayatında hayvancılık gibi doğal geçim yollarından ziyade hizmet sektörü ön plana çıkar. Şehirliler göçebelere göre daha narin, kırılgan ve latiftir. Bolluğa, lükse ve rahatlığa alışmışlardır; dolayısıyla "kıtlık yılları gelip de açlık kendilerini yakaladığı zaman, başkalarından daha çabuk helak ve mahvolurlar" (İbn Haldun, Mukaddime, 2017).

Prof. Dr. Barbara Stowasser'in de aktardığı üzere, İbn Haldun bir devlerin kuruluşundan yıkılış aşamasına kadar olan evreleri beş temel aşama altında inceler. Birinci aşamaya bir dayanışma; aile ve din bağları koyulmaktadır. Hükümdar dinin kurallarına uyan, devletin korunması adına her anlamda birlikteliğe önem veren bir figür olarak varlığını sürdürmektedir. İkinci aşamada ise iktidar yavaş yavaş yöneticinin tekeline girer ve kan bağı ya da dine dayalı bağların yerini hükümdara karşı dürüst ve sadık olan bürokrat ve paralı askerlerin desteği almaktadır. Üçüncü aşamada hükümdar artık gücünü devletten ziyade kendi kişisel ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanmaya başlar. Ülke genelinde refah ve özgürlük hakimdir. Dördüncü aşamada ise lüks artık alışkanlığa dönüşür ve aslında zaruri olmayan gereksinimler vazgeçilmez olur. Bu aşamada çöküşü başlayan devlet beşinci aşamasında israf ve sefahat ile karşı karşıya kalır. Söz konusu aşama doğrudan 'israf ve ölçsüzlük devresi' olarak isimlendirilir. İbn Haldun'a göre israf devletin yakalandığı bir hastalıktır ve tedavisi mümkün değildir (İbn Haldun, 2013).

Bunlara ek olarak, İbn Haldun'un Mukaddime'de 'tebzir' ve 'teref' kavramlarını kullandığı El-Mısri tarafından ifade edilmektedir. Burada kullanılan tebzir, "haddi aşmada ileri gitmek, haram olan masiyet olan ve şehvânî olan tüketime

açılmaktır" (Zorlu, 2020). Teref ise "Tebzirdeleri gitmektir. Kişide öyle bir hal alır ki artık onda alışkanlık şekline dönüşür. Böylece mübezzir dünya zevk ve sefasında yüzer durur. Nimetlerin bolluğu ve müreffeh hayat arzı bu kişiyi azdırır. Teref hali bir toplumda yaygınlaşırsa yok olma süreci de ona paralel olarak hız kazanır" (Zorlu, 2020). Fakat, Mukaddime'nin Türkçe çevirileri bu tebzir ve terefe karşılık olarak genellikle lüks, israf ve ifrat gibi kavramlar kullanmışlardır. Bu kavramların kullanımında esas dikkat çeken nokta ise İbn Haldun'un yaptığı israfın kendi içinde yaptığı kademelendirmedi. Bu anlamda, israf, haddi aşan tüketim ve haddi aşan lüks tüketim olmak üzere üç ayrı evreden bahsettiği söylenebilir.

Gıda ve üretim-tüketim parametrelerini muhtevası gereği bir arada ele alan İbn Haldun'a göre tarım ile gerektiğinden fazla meşgul olmak; mülkün zorbalığına, aşırı vergiye, adaletsiz hükümlanlığa, istismara ve kargaşa sonucu meydana gelecek kıtlığa işaretler. Tarımı bedevilikten hadariliğe; yani göçebe hayattan yerleşik hayata bir geçiş olarak gören İbn Haldun, üretim ve tüketim fazlalığının -israfın- normalleşeceği kentsel alanlara dönüşecek tarım arazilerinin sonunu toplumsal anlaşmazlıklara ve birtakım hastalıklara bağlamaktadır. Bu bakış açısı, Allen James Fromherz gibi araştırmacıların İbn Haldun'u postmodern düşünürlerle aynı potada değerlendirmesine sebep olmuştur. Bunlardan en dikkat çeken ise Fransız postmodern Pierre Bourdieu karşılaştırmasıdır. "Pervasız, zorba ya da neo-liberal türdeki mega medeniyetler, Bourdieu'nun teorisine göre, birey üzerinde sembolik şiddet yaratmakta, tabiatı yok etmekte ve toplumsal bağların kaybedilmesine sebep olmaktadır" (Fromherz, 2018). Tıpkı İbn Haldun'un kentleşme ve kent medeniyetleriyle ilgili toplumsal sorunların kökenini yine bu medeniyetlerin başlangıcında görmesi gibi.

4. Sonuç

Makale boyunca sürdürülen tartışmalardan da anlaşılacağı üzere, İbn Haldun'un Mukaddimesi 21. yüzyılda karşımıza, iyi tasarlanan yöntem ve metodolojinin zaman-ötesi olabileceğinin adeta bir ispatı olarak

çıkılmaktadır. Onun düşüncelerini organize etme biçimi, farklı disiplinlerden bambaşka çalışma alanlarına sahip araştırmacılar için ilham kaynağı niteliğindedir.

Bu makale, İbn Haldun'un en temel eseri olan Mukaddime'yi gıda, tarım ve zirai meseleler üzerine fikir yürütmek üzere bir rehber olarak kullanmayı amaçlamıştır. Bunu yaparken İbn Haldun'un 14. yüzyılda öne sürdüğü tespitlerin 2021 yılındaki geçerliliğine dikkat çekilmiştir. Bu esnada üslubunun sistematikliği, fikirlerinin sadeliği ve konuları ele alış biçiminin yalınlığından ötürü, ilgili alanda aranan kavram ve olgularla ilgili tarama yapmak, İbn Haldun'un fikirlerini günümüze uyarlamak nispeten kolay olmuştur. Odaklanmak üzere üç ayrı kavram seçilmiştir; iktisadi coğrafya, gıda güvenliği ve israf. Bu kavramlar incelenirken yapılan taramalarda anahtar kelime aratmak ve yapılan tespitleri neo-liberal düzenin perspektifi ile ele almak, Mukaddime'nin tutarlı ve organize yapısı gereği çok daha zahmetsiz olmuştur.

Aynı zamanda, İbn Haldun'u anlamaya çalışan ve anlatan farklı referans kaynaklarını da tarayan bu araştırmada, onun gözleme dayalı öne sürdüğü fikirlerinin hemen hemen tüm yazar ve araştırmacılar tarafından aynı şekilde ele alındığı anlaşılmıştır. Süleyman Uludağ ile Fromherz'in İbn Haldun'un 'umran' ilminden, bahsettiği bedevilik ve hadarilik kavramlarından ya da 'asabiye' olgusundan aynı çıkarımlarda bulunduğunu söylemek mümkündür. Yaklaşım ve konuyu ele alma biçimleri farklılaşsa da hemen hemen tüm kaynakların İbn Haldun'un fikirlerini anlama, yorumlama ve aktarma biçimleri aynıdır. Bahsi geçen benzerlik de aslında bu makalenin gayesi olan; liberal düzendeki meselelere çözüm ararken İbn Haldun'un düşüncelerinden faydalanabilir miyiz sorusuna olumlu bir cevap niteliği taşımaktadır. Bu durum ise, anlaşılması çağının diğer düşünürlerine göre çok daha kolay olan İbn Haldun'un toplumları anlamak için kullandığı yöntemin geçerliliğine dikkat çekmektedir.

Tüm bunların ışığında, iktisadi coğrafya kavramı incelenirken kır-kent ayrımı ya da bu

ayrımın bulanıklaşmasıyla ilgili tartışmalar İbn Haldun'un bakış açısı aktarılarak gündeme getirilmiştir. Burada neo-liberal düzende üretim-tüketim dengesinin sağlanmasında mekânın rolü ve topluma olan etkisi İbn Haldun'un gözlemleri çerçevesinde tartışılmıştır. 14. yüzyıl İslam filozofunun göçebelikten başlayıp yerleşik hayata evrilen; yani taşra hayatından, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden başlayarak kent hayatına, sanayi ve ticaret faaliyetlerine doğru yönelen döngüsünün üzerinde durulmuştur. Bilindiği üzere İbn Haldun, devletleri de tıpkı insanlar gibi doğan, büyüyen ve ihtiyarlayarak ölen organizmalar olarak görmektedir. Bu noktada ilginç olan ise; İbn Haldun'un bu organizmaların çöküş ve yok oluşlarını kent hayatıyla ilişkilendirmesi ve yeniden doğuşlarının taşra hayatının sadeliğiyle vuku bulacağı yönündeki tespitleridir. Bu eğilimin günümüz toplumları için de geçerli olduğunu görmek oldukça şaşırtıcı olmuştur. Öte yandan, gıda güvenliği ve israf kavramlarını ele alan makale, neo-liberal düzende, gıdanın üretiminden tüketimine kadarki tüm aşamalarda alınması gereken tedbirlerle ilgili durum tespitinde bulunmuş; İbn Haldun'un 'dayanışma' ya da 'asabiye' unsurunu merkeze alan fikirlerine dikkat çekmiştir.

KAYNAKÇA

Arslan, A. (2019, Ocak 16). İbn Haldun Liberaldir. Temmuz 11, 2021 tarihinde YouTube:

<https://www.youtube.com/watch?v=oa5mM66qt6o> adresinden alındı

Aslan, A. (2017). İbn Haldun. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Belge, R. (2018, Temmuz). İbn Haldun'un Mukaddimesi'nde İktisadi Coğrafya. Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi, 13(50), 266-287.

Bora, T. (2019, Eylül 11). İsrif. 2021 tarihinde Birikim Dergisi: <https://birikimdergisi.com/haftalik/9681/israf> adresinden alındı

Dale, S. F. (2018). İbn Haldun ve İnsan Bilimi: Marakeş'in Portakal Ağaçları. (C. C. Ayşecan Ay, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

Devlet Planlama Teşkilatı. (2001). Ulusal Gıda ve Beslenme Stratejisi Çalışma Grubu Raporu. DPT, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

FAO Türkiye. (2021, Temmuz 13). BM Raporu: Dünyadaki Açlığın Arttığı Pandemi Yılı. Ağustos 10, 2021 tarihinde Food and Agriculture Organization of the United Nations:

<http://www.fao.org/turkey/news/detail-news/tr/c/1415870/> adresinden alındı

FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO. (2021). The State of Food Security and Nutrition in the World 2021 - Transforming food systems for food security, improved nutrition and affordable healthy diets for all. Roma: FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations).

Fromherz, A. J. (2018). İbn Haldun Hayatı ve Dönemi. (Y. S. İnanç, Çev.) İstanbul: Ketebe Yayınları.

İbn Haldun. (2013). Mukaddime. (A. Tekin, Dü.) İstanbul: İlgü Kültür Sanat.

İbn Haldun. (2017). Mukaddime. (S. Uludağ, Dü.) Dergah Yayınları.

Keleş, R. (2016). Kentleşme Politikası. Ankara: İmge Kitabevi.

Keyder, Ç., & Yenal, Z. (2018). Bildiğimiz Tarımın Sonu. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koç, M. (2013). Küresel Gıda Düzeni: Kriz Derinleşirken. Ankara: Nota Bene Yayınları.

Sivers, P. V. (2007). Tabiata Dönüş: İbn Haldun'a göre Toplumun Zirai Temelleri. (T. Özcan, Dü.) İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi(15), 153-181.

Şahin, C. (2018, Mart 16). İbn Haldun'un Mukaddimesinde İktisadi Coğrafya. Öneri Dergisi, 13(50), 266-287.

Uludağ, S. (2017). Genelde Beşeri Umran. İ. Haldun içinde, Mukaddime (s. 294). İstanbul: Dergah Yayınları.

Uludağ, S. (2017). İbn Haldun ve Mukaddime. İ. Haldun içinde, Mukaddime (s. 294). İstanbul: Dergah Yayınları.

Zorlu, A. (2020, Aralık). Gereksinimlerin, İhtiyaçların ve Arzuların Dönüşümü Bağlamında İbn Haldun'un İhtiyaçlar Kuramı. Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi, 12(2), 487-528.

JEP

Araştırma Makalesi • Research Article

Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin Beyler'in Devrime Bakışları

Views of Ahmed Rıza and Prince Sabahaddin to the Revolution

Ömer KORKMAZ^{a,*****}

^a Araş. Gör., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, 81652, Akçakoca/Düzce/Türkiye, ORCID: 0000-0002-1834-6232

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30.07.2021

Kabul tarihi: 11.12.2021

Anahtar Kelimeler: Ahmed Rıza, Prens Sabahaddin, Jön Türkler, II. Abdülhamid, Devrim.

ÖZET

İlki 1902 ikincisi 1907 yılında olmak üzere II. Abdülhamid istibdadına karşı Jön Türkler iki kongre gerçekleştirmişlerdir. Farklı görüşlere sahip muhalefeti birleştirmeyi hedefleyen bu kongrelerde, muhalefetin ve istibdatla mücadelenin nasıl yapılması gerektiği konusu tartışılmıştır. Buralarda alınan kararlar neticesinde 1908 yılına gelindiğinde, askeri bir müdahale ile II. Abdülhamid rejimi yıkılmış meşrutiyet ilan edilmiştir.

Bu iki kongrenin de tarafları olan, birbirine zıt görüşleri benimsemiş Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin Beylerin bu süreçteki tutumları II. Abdülhamid'in istibdadına karşı birleşiyor olsa da benimsedikleri yöntem farklılaşmaktadır. Bu çalışma 1908'de gerçekleşen askeri müdahalenin darbe mi devrim mi olduğu yönündeki tartışmaya girmeden, Jön Türklerin gözünden değerlendirerek 1908'i devrim olarak nitelendirmektedir. Bununla birlikte Jön Türkler için devrim farklı anlamlar ifade edebilmektedir. Çalışmada Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin Beylerin "devrim"i nasıl algıladıkları, 1908 devrimine karşı tutumları, tarihsel süreç içerisinde, kendi metinleri ve zamanın tanıklarının ifadeleri taranarak karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Ahmed Rıza Bey daha muhafazakâr bir tutumla "düzen içinde ilerleme" fikrini benimserken Sabahaddin Bey'in gerek fikirleri gerekse 1908 Devrimine yaklaşımı daha devrimci bulunmuştur.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 30.07.2021

Accepted: 11.12.2021

Keywords: Ahmed Rıza, Prince Sabahaddin, Young Turks, II. Abdulhamid, Revolution.

ABSTRACT

The first was in 1902 and the second in 1907, the Young Turks held two congresses against the oppression of Abdulhamid. In these congresses, which aimed to unite the opposition with different views, the issue of how the opposition and the fight against tyranny should be done was discussed. As a result of the decisions taken here, in 1908, with a military intervention, II. The Abdulhamid regime was overthrown and the constitutional monarchy was declared.

The attitudes of Ahmed Rıza and Prince Sabahaddin Bey's, who were the parties of these two congresses and adopted opposing views, in this process. Although they are united against Abdulhamid's tyranny, the method they adopt differs. This study describes 1908 as a revolution by evaluating it from the perspective of the Young Turks, without entering into a debate on whether the military intervention in 1908 was a coup or a revolution. However, for the Young Turks, revolution can mean different things. In the study, how Ahmed Rıza and Prince Sabahaddin perceived the "revolution", their attitudes towards the 1908 revolution, their own texts and the statements of the witnesses of the time analyzed comparatively. While Ahmed Rıza

***** Sorumlu Yazar /Corresponding Author

e-posta: omerkorkmaz@duzce.edu.tr

Atıf: Korkmaz, Ö. (2021). Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin Beyler'in Devrime Bakışları, *Journal of Economics and Political Sciences*, 1(1), 23-34.

Bey adopted the idea of "progress in order" with a more conservative attitude, Sabahaddin Bey's ideas and his approach to the 1908 Revolution were found to be more revolutionary.

1. Giriş

Devrim sözlükte, “belli bir alanda köklü ve nitelikli değişiklik, inkılap” olarak geçmektedir (“TDK” Erişim: 07/02/2021). Fakat bu yetersiz ve muğlak bir tanımlamadır. Devrimin genel bir tanımının yapılması, genel geçer evrensel özelliklerinin belirlenmesi güçtür. Bunun sebepleri arasında, kavramın birbirine zıt anlamları bünyesinde barındırması, başka kavramlarla eş anlamlı kullanılması (örneğin darbe, ihtilal, ayaklanma vd.), bu kavramın ideolojik yükü sayılabilir (Adadağ, 2006, s. 281). Devrimin tanımını yapmak, kavramsal çerçevesini belirlemek veya 1908 yılında yaşanan olayların devrimsel nitelikte olup olmadığını tartışmak bu çalışmanın sınırlarını aşacaktır. Bu sebeple giriş bölümünde 1908’de yaşanan süreci anlayabilmek amacıyla devrim kavramının bazı niteliklerine kısaca değinilecektir. Bunun dışında Ahmed Rıza ve Sabahaddin Beylerin diğer Jön Türkler gibi 1908 yılında gerçekleşen olayları devrim olarak nitelenmesinden dolayı çalışmada 1908 Jön Türk Devrimi kavramı kullanılacaktır.

Yukarıda belirtildiği gibi evrensel bir devrim tanımlaması yapmak son derece güç olmakla birlikte devrimsel süreçlerin bazı genel özelliklerinden bahsedilebilmektedir. Devrim, bir ülkedeki iktidarın kendi uyruklarınca ve zora dayalı olarak değiştirilmesidir. Ülkede insanların bir kısmı, iktidar dışında başka rakip iktidar bloğunu/bloklarını benimsemektedirler. Bu iktidar blokları arasındaki mücadele sona erip, tek iktidar bloğu kalana kadar süreç devam etmektedir (Güngör, 2007, s. 75). Devrim bir toplumsal sisteme yönelik nefretin sonucu olarak ortaya çıkan ve bu düzenin sonunu getirmeyi hedefleyen bir şiddet biçimidir. Güngör’e göre (2007, s. 81) şiddet veya tehdit içermeyen toplumsal değişim devrim olarak adlandırılmaz. Bununla birlikte siyasal yapıdaki her türlü şiddet içerikli değişim devrim olarak tanımlanamaz. Hükümet darbesi (coup d’Etat) veya restorasyon geniş

kitlelerin katılımıyla değil, daha çok yukarıdan belirli bir grubun, sistemin değişmesini (en azından köklü bir biçimde) hedeflemeyen eylemlerine örnek olarak verilebilir(Adadağ, 2006, s. 281).

Yine “haksız vergi talepleri, yöneticilerin uzlaşmayı reddetmeleri, baskı yapma ve gözdağı verme konusunda boşa çıkmış girişimler”, yönetici seçkinlerin arasındaki bölünmeler, silahlı kuvvetlerin devrimcileri desteklemesi ve ekonomik krizler gibi süreçler bazı temel, ayırt edici özellikler olarak sayılabilmektedir(Parker, 2003, s. 22). Devrimler bu tür sorunlar sonucu ortaya çıkan meşruiyet krizi ile birlikte doğmakta ve yeni bir meşru yönetim arayışı söz konusu olmaktadır(Güngör, 2007, s. 73).

Genel bir tanımlama yapmanın zor olmasının bir başka sebebi, birbirinden çok farklı tarihsel ve toplumsal süreçler sonucu ortaya çıkan ve devrim olarak adlandırılan olgu ve olaylardır. Örneğin 1789 Fransız Devrimi ile İngiliz ve Amerikan devrimleri arasında ciddi farklılıklar mevcuttur. 1688 İngiliz Şanlı Devrimi ve Amerikan Devrimi daha önce var olduğuna inanılan ideal bir yönetime tekrardan dönüşü amaçlamaktadırlar (Adadağ, 2006, s. 283). Fransız Devrimi ise eski rejimi yıkarak gelecekte daha iyi bir rejim tesis etmeyi amaçlamaktadır. Çin, Japon ve Rus devrimleri başka şartların ve süreçlerin ürünleridirler.

Bu devrimler arasında Fransız Devrimi özellikle 19. Yüzyıldaki Osmanlı aydınının düşünce yapısını etkilemiştir (Adadağ, 2005, s. 179). Fransız Devrimi’nin sloganlarından esinlenen (hürriyet, müsavat, uhuvvet ve bunlara bir de adaleti eklemiştir) fikirler muhalefetin meşruiyet zeminini belirlemek ve toplumu mobilize etmek amacıyla kullanılmışlardır (Georgeon, 2007, ss. 176–180). Jön Türkler hem 1789 devrimi ile kendi devrimleri arasında paralellik kurarak sahiplenmişlerdir hem de 1908 devrimini onun bir devamı olarak lanse etmişlerdir. Bununla birlikte ondan farklılaştıkları

noktaları da vurgulamışlardır (Adadağ, 2008, s. 48).

Jön Türkler için diğer önemli bir olay ve devrim ise Japon-Rus Harbi ve 1905 Rus devrimi olmuştur. Asyalı bir devletin mutlak monarşiyle yönetilen bir Avrupalı devleti yenilgiye uğratmasının dünyada olduğu kadar Jön Türkler üzerinde de önemli etkilerde bulunmuştur. Japon-Rus harbinin yenilgisini takiben 1905 devrimi muhalefet tarafından ilgiyle ve sevinçle, payitaht tarafından ise korku ve sansürle karşılanmıştır (Çavdar, 1999, ss. 77-78; Petrosyan, 1974).

Tüm bunlarla birlikte Jön Türkler arasındaki hizipler devrime karşı aynı yaklaşımı paylaşmamaktadırlar. Ahmed Rıza Bey ve onun takipçileri ile Sabahaddin Bey ve takipçileri devrime farklı yaklaşımlara sahiptirler.

Bu çalışmada Ahmed Rıza Bey ve Sabahaddin Bey'in devrimle alakalı görüşleri, kendi metinleri, üyesi oldukları cemiyetlerin neşriyatlarının ilgili kısımları, bu konuyla alakalı çalışma yapmış araştırmacıların eserleri taranarak karşılaştırılmıştır. Konuyla alakalı yapılan literatür taramasında, her iki ismi doğrudan, devrime bakışları üzerinden değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte Ahmed Rıza Bey'in fikirleri için özellikle Erdem SÖNMEZ'in (2012) eseri gerek kaynaklara yönlendirmesi açısından, gerekse değerli yorumları açısından çok önemli katkılar sağlamıştır. Yine kendi hatıratı(1988), yazmış olduğu ve Türkçe'ye çevrilen (2015) ya da Latin harflerle (2011) aktarılan eserlerinden yararlanılmıştır. Sabahaddin Bey'in fikirleri için ise özellikle iki kaynaktan yararlanılmıştır. Bunlardan birincisi Mehmet Öznur ALKAN'ın (2007) derlediği Sabahaddin Bey'in tüm eserlerinin yer aldığı kitaptır. Diğerleri ise Cenk REYHAN'ın (2008a, 2008b) eserleridir.

Çalışmada Sabahaddin Bey'in eserlerine doğrudan ulaşım söz konusu olmuştur. Bununla birlikte Ahmed Rıza Bey'in birçok yazısı ya Osmanlıca ya da Fransızca metinlerdir. Birçoğuna doğrudan ulaşım çok sınırlı olmuştur. Bununla birlikte konuyla

alakalı genel fikrini yansıtacak yeterlilikte olduğu düşünülebilir.

Bu çalışma, Türk Siyasal Hayatında İki Modernist: Prens Sabahaddin Ve Ahmed Rıza'nın Siyasi Fikirlerinin Karşılaştırılması (Korkmaz, 2021) adlı tez çalışmasına, bölüm olarak eklenmesi düşünülüp sonrasında çalışmanın kapsamını daha fazla genişletmemek amacıyla rafa kaldırılmıştır. Çalışma konuyla alakalı akademik merakın ve literatürdeki bir boşluğu doldurma amacının sonucunda ortaya çıkmıştır.

Birinci bölümde Jön Türk Devrimi öncesi sosyal, siyasal ve ekonomik durum, Jön Türkleri motive eden hususlar, fikir kaynakları ve devrime doğru giden süreç çalışmanın sınırlarını aşmayacak şekilde kısaca incelenmiştir.

İkinci bölümde Devrim'in gerçekleşme şekli ve 1908 Devrimi üzerine fikirlere kısaca değinilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Ahmed Rıza ve Sabahaddin Beylerin devrime yaklaşımları kendi yazdıkları metinler üzerinden karşılaştırılmalı olarak analiz edilmiştir.

2. 1908 Jön Türk Devrimi Öncesi

Jön Türklerin bir önceki kuşakta ideoloğunu yapmış olan (Zürcher, 2018, s. 25) Yeni Osmanlı Hareketi, Avrupa'daki Genç (Jeunne) İtalyanlar, Genç Fransızlar gibi Genç (Jön, Jeunne) olarak anılmalarına rağmen muadillerinin aksine, devrimcilik ve sosyalizm gibi dönemin radikal hareketlerine mesafeli durmuşlardır. Bu bağlamda Yeni Osmanlılar (istisnalar dışında) laik ve devrimci bir oluşum değildir (Berkes, 2019).

Yeni Osmanlılar Avrupa'nın ilerlemesini özgür kurumların oluşmasında, bu kurumların oluşmasını da kamuoyu yaratılmasında görmektedirler (Lewis, 2018, s. 201). Bu bağlamda yazın hayatında emek harcamışlar, kendilerinden sonra gelecek Jön Türk kuşağına sosyal bir altyapı hazırlamışlar ve fikri rehberlik etmişlerdir (Mardin, 2017a, s. 33). Kendisinden sonraki kuşağa bıraktığı diğer miraslar arasında "anayasa miti"(Koçak, 2017, s. 82), Carbonari cemiyetinden esinlenerek (Temo, 2009; Zürcher, 2013, s.

109) gizlice örgütlenme, özellikle Namık Kemal'in "vatan ve hürriyet" ideolojisi (Akşin, 2019, s. 15; Niyazi, 2020; Temo, 2009), anayasa ve parlamento gibi kurumların Avrupa'dan ithal edilerek imparatorluğu/devleti kurtarma düşüncesi (Ahmad, 2002; Hanioglu, 1985; Mardin, 2017b; Ramsour, 2013) sayılabilir. Ayrıca Yeni Osmanlı Hareketinde faaliyette bulunmuş bazı kimseler de daha sonra Jön Türk muhalefetine katılmıştır (Mardin, 2017c, s. 33).

Yukarıda belirtildiği gibi temelde Jön Türk muhalefedinin motivasyon kaynağı devletin kurtarılması düşüncesidir. Onlar da Yeni Osmanlılar gibi Avrupa'dan bazı kurumları ithal ederek ve istibdadı ortadan kaldırarak devletin kurtulacağı düşüncesine sahiptirler (Okyar, 1990; Ramsour, 2013). Fakat onlardan toplumsal taban (Karpas, 2019, s. 102) ve benimsedikleri materyalist ve pozitivist fikirlerle ayrılmaktadırlar (Mardin, 2017c).

Jön Türklerin muhalefet ettikleri II. Abdülhamid (1842-1918) tahta çıktığı dönem (1876) imparatorluk içeride ve dışarıda bir meşruiyet krizi içerisindedir (Deringil, 2019). Tüm bu meşruiyet krizlerinin ve daha birçok problemin çözümünü 1876 Anayasasının kendisine tanıdığı yetkiyi kullanarak kurmuş olduğu istibdatta görmüştür (Gencer, 2019). 30 yıllık bu istibdat dönemi kimileri için Osmanlı modernleşmesinin gerilemesi (Berkes, 2019), kimileri için ise Tanzimat ile başlayan modernleşmenin bir devamı niteliğindedir (Lewis, 2018; Shaw ve Shaw, 2017; Zürcher, 2013, 2018).

Şurası bir gerçek ki Hamidi dönemde özellikle eğitim kurumlarında gerçekleştirilen reformlar, Batı tarzı eğitim görmüş, Batıyı az çok tanımış bürokrat ve subayları yetiştirmiştir. İronik olan ise Abdülhamid rejimini yıkacak olan kadrolar bu modern eğitim kurumlarından çıkan Jön Türkler olmasıdır (Alkan, 2019, s. 310; Zürcher, 2013, s. 135).

II. Abdülhamid hem tahta çıktığı sırada ve hem de daha sonrasında bir takım krizlerle karşı karşıya gelmiştir. Ermeni meselesi, Makedonya meselesi, Girit İsyanı bunlardan

bazılarıdır. Bu krizler karşısında gerçekleştirdiği politikaların başarısı veya başarısızlığı oranında muhalefet zayıflamış veya güçlenmiştir. Örneğin Ermeni meselesinin patlak verdiği 1887-1889 seneleri Jön Türk muhalefedinin örgütlendiği ve güçlendiği dönemdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) kuruluşu da bu tarihe denk düşmektedir (Temo, 2009). Bununla birlikte II. Abdülhamid'in Jön Türk liderlerinden Mizancı Murad'ı ikna etmesi, Yunan Harbi zaferi gibi olaylar muhalefete ağır darbe vurmuştur ve sultanın iktidarını 1902 senesine ve Makedonya meselesine kadar rahatlatmıştır (Çetinsaya, 2016; Niyazi, 2020, s. 29). Muhalefetin yeniden kuvvetlenmesi ve canlanması Abdülhamid'in eniştesi olan Damad Mahmud Celeleddin Paşa'nın oğulları Lütfullah ve (Prens) Sabahaddin Beyler ile birlikte Paris'e kaçması ve muhalefete katılması ile olmuştur (Georgeon, 2018, s. 522; Ramsour, 2013, ss. 69-70; Zürcher, 2018, s. 37).

Avrupa'ya gelişlerinden kısa bir süre sonra Sabahaddin Bey ve kardeşi Lütfullah Bey "Osmanlı hürriyetperverlerini" bir araya getirmek için bir kongre tesis etmeye çalışmış ve yurt dışında Abdülhamid'e muhalefet olan çevreleri davet etmişlerdir (Kuran, 2000, ss. 189-190). Birinci Jön Türk Kongresi ya da Osmanlı Liberalleri Kongresi (1902) olarak anılan kongrede, Abdülhamid rejiminin nasıl devrilmesi gerektiği üzerine görüşülmüştür. Her iki grupta Abdülhamid rejiminin sonlanması gerektiği hususunda hem fikirdir. Bununla birlikte Sabahaddin Bey ve çoğunluk grubu, askeri bir darbe ile Abdülhamid'i tahttan indirirken, yabancı güçlerden birinin desteğinin alınmasının gerekliliğini ileri sürmüşlerdir. Ahmed Rıza Bey ve azınlıkta kalan grup ise yabancı devletlerin müdahale fikrine tamamen karşı çıkmışlardır (Georgeon, 2018, s. 525; Sabahaddin, 2007, s. 46). Kongre sonunda Jön Türk muhalefeti müdahaleciler ve adem-i müdahaleciler olarak ikiye bölünmüştür (Kuran, 2000, s. 191).

Daha sonra bu iki grup birbirlerinden fikirsel düzeyde de ayrılacaktır. Ahmed Rıza Bey ve İTC pozitivism ve güçlü bir merkezîyetçiliği savunurken, Science Sociale (İlm-i İçtima)

ekolüne intisap eden Sabahaddin Bey ve onun kurulmasına önyak olduğu Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti (TŞAMC) daha liberal, kozmopolit ve adından da anlaşılacağı üzere adem-i merkezîyetçi bir idari yapıyı savunmuştur (Akşin, 2017; Lewis, 2018; Özlem, 2007).

Sabahaddin Bey kongre sonrasında İsmail Kemal ve Fazlı Beyler ile birlikte çoğunluğun almış olduğu karara uygun olarak bir darbe girişimi gerçekleştirmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır (Akşin, 2017; Hanioglu, 2001, ss. 16–27).

İTC de ilerleyen süreç içerisinde başka bir cemiyetle birleşerek dönüşüm geçirmiş ve Tunaya'nın (2011, s. 27) "asıl İttihat ve Terakki" dediği cemiyet ortaya çıkmıştır. Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (OHC) orta ve düşük rütbeli subaylar ve memurlardan oluşmaktadır. Bu grup Ahmed Rıza Bey ve İTC'nin fikirlerini, Sabahaddin Bey'in ve TŞAMC'nin liberal ve kozmopolit fikirlerinden daha yakın bulmuşlar ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşmişlerdir (1907) (Ramsour, 2013, s. 134; Zürcher, 2018, ss. 69–71). Aydın'a göre (Aydın, 2017, s. 124) bu birleşmeden sonra paramiliter yapıdaki OHC, İTC'nin yönetimini ele geçirmiş, yine Aydın'ın tabiriyle "artık Selanik eyleyecek Paris seyredecek" duruma gelmiştir. Bunu destekleyen bir kanıt olarak birleşmede neşredilen metin gösterilebilir. Cemiyetin Paris (harici) ve Selanik (dâhili) olmak üzere iki merkezinden bahsedilmektedir. Bununla birlikte Paris merkezi karar aşamasında Selanik'e tabi olmak zorundadır (Emiroğlu ve Emiroğlu, 2017, s. 237). Georgeon (2018, s. 522) da Jön Türk muhalefetinin artık 1900'de Avrupa'da bulunan "pozitivist hayalcilerle" ilgisi kalmamıştır tespitinde bulunmaktadır.

Tüm bu yaşanan gelişmelerden sonra Abdülhamid rejimine muhalif olan gruplar yeniden toplanma kararı almıştır. 1907 yılında Daşnaksutyun örgütünden Ermeni Malumyan, İTC'den Ahmed Rıza Bey ve TŞAMC'den Sabahaddin Bey'in başkanlığında II. Jön Türk Kongresi olarak anılan görüşmeler başlamıştır. Kongre sonunda tarafların üzerinde anlaştıkları talepler; Sultan Abdülhamid'in tahttan feragat etmeye

zorlanması, idarenin değiştirilmesi, meşveret usulünün ve meşrutiyetin tesis edilmesi şeklindedir. Sonunda ise şöyle bir çağrıda bulunmuşlardır; "Bizi ihtilale sevk eden sebep hükümeti hazıranın cinayetleridir. Mücadeleye hazır olduğumuzu ilan ve atide münderiç vesaiti umuma tavsiye ederiz:

- 1-Hükümetin efal ve harekâtına karşı silah ile mukavemet,
- 2-Siyasi ve iktisadi tatili işgalat ile silahsız mukavemet
- 3- Hükümeti hazıraya vergi vermemek,
- 4-Ordular dâhilinde telkinat: Asker, ne evladı vatana, ne de erbabı kıyama karşı yürümemeye davet olunacak,
- 5- Kıyamı umumi,
- 6- Hadisatın gösterdiği lüzuma göre sair vesaiti icraat." (Kuran, 2000, ss. 293–295).

Alınan kararlarda ilk kongrenin başarısız geçmesine ve muhalefeti bölmesine sebep olan dış güçlerin müdahalesi konusu açılmamış, kongre sonunda muhalefet ilk defa ortak devrimci bir ittifaka imza atmıştır (Reyhan, 2008a, s. 113).

Abdülhamid rejimini sarsan ve Jön Türkleri motive eden diğer önemli bir unsur halkın alınan vergilerden yılmış ve artık isyan edecek noktaya gelmiş olmasıdır. Özellikle Erzurum, Aydın, Şam ve daha birçok vilayette hem yerel yöneticilere karşı duyulan memnuniyetsizlikten hem de vergilerin ağırlığından şikâyet eden halk farklı zaman aralıklarıyla ayaklanmışlardır (Kansu, 2017a).

Sayılabilecek başka bir memnuniyetsizlik ise Makedonya'da patlak veren krizdir. Yunan, Bulgar, Sırp, Yahudi ve Türk unsurları barındıran Makedonya vilayeti adeta bir "etnografya müzesi" görünümündedir. Bu çeşitli milletlerin milliyetçilik akımı ile birlikte bu topraklar üzerinde hak iddia etmeleri ve çeteler kurarak bu bölgelerde terör estirmeleri, asayişin sağlanamaması ve yabancı devletlerin müdahaleleri, Osmanlı subayları ve bölgede yaşayan Türkler arasında huzursuzluğa yol açmıştır (Karal, 2014). Son olarak Reval'de (1908) Rus Çarı ve İngiltere Kralı'nın görüşmesinden sonra

Makedonya'nın pay edileceği söylentisi bardağı taşıran son damla olmuş ve Jön Türkleri harekete geçirmiştir (Ramsour, 2013, ss. 132-146).

3. 1908 Devrimi

Makedonya'nın bölüşüleceği söylentisi daha önce belirtildiği gibi bardağı taşıran son damla olmuştur. Resneli Niyazi Bey umumi bir isyana sebebiyet vermek ve devrimi ateşlemek amacıyla 3 Temmuz 1908 tarihinde yanına bir grup askeri alarak dağa çıkmıştır (Niyazi, 2020). Resneli Niyazi Bey'i Enver Bey ve bir grup subay takip etmiştir (Shaw ve Shaw, 2017, s. 321) Bu isyanı takiben devlet görevlilerinin bazılarını suikastlar düzenlenmiştir. Payitahtın olayları büyümeden engelleme çabaları da başarılı olamamıştır. Makedonya'dan İstanbul'a durumun vahametini anlatan telgraflar çekilmiştir. Makedonya dışında da başka askeri birliklerden isyan haberleri gelmiştir. Tüm bu olanların ışığında, baskıya daha fazla dayanamayan ve çok fazla bir seçeneği bulunmayan II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908 günü anayasanın yeniden yürürlüğe girdiğini ve meclisin tekrar açılacağını ilan etmiştir (Karpaz, 2015, s. 106).

Shaw'a (2017, s. 321) göre devrim plansız programsız bir şekilde başlamıştır. İdeolojik nedenlerden çok, devrim, 1907 yılından beri yaşanan ekonomik buhranın sonucu gerçekleşen çeşitli isyanlar neticesinde ortaya çıkmıştır. İTC'nin Karpaz'a (2015, s. 106) göre anayasanın yeniden ilan edilmesinden başka doğru düzgün bir planı yoktur. Ramsour'a (2013, ss. 145-146) göre ise Eylül'de yapılması planlanan devrim Abdülhamid'in kuşkulması ve İTC'nin telaşlanması üzerine erkene çekilmiş olabilir.

Anayasanın yeniden ilanı halkta şüphe, sevinç ve şaşkınlıkla karşılanmıştır. Hatta devrimciler bile bu kadar kolay gerçekleştirilen bir devrimin şaşkınlığı ve sevinci içerisinde dilerler (Berkes, 2019, s. 401; Karpaz, 2015, s. 111). Kısa sürede haber tüm vilayetlere telgrafla bildirilmiştir. Bu durum ülkenin çeşitli vilayetlerinde tüm etnik ve dini unsurlar arasında sevinçle karşılanmış, çeşitli gösteriler, yürüyüş alayları düzenlenmiştir (Kansu, 2017a).

Lewis'e (2018, s. 288) göre Jön Türk Devrimi, komplo teorilerini dışarda tutarak söylenirse, bir grup vatansever gencin, devletin ehliyetizlerin elinde parçalandığını görerek harekete geçmesidir. Bu hareketin temel saiki "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusudur.

23 Temmuz 1908 tarihinde 1876 anayasasının yeniden ilanı belki geniş halk kitlelerinin şiddet kullanarak Sultandan hürriyetlerini talep etmesi şeklinde gerçekleşmemiştir. Doğru düzgün şiddet olayı yaşanmamıştır. Özellikle bir grup askerin başlattığı isyanın baskısı sonucu devrim padişahın "iradesi" ile gerçekleşmiştir. Devrimi gerçekleştirenler tarafından 1876 Anayasasının yeniden ilanı ve meclisin yeniden açılması hedeflenmektedir. Görünürde köklü değişim istekleri de söz konusu değildir. Diğer önemli bir nokta Abdülhamid'in hala tahtını bu sırada koruyor olmasıdır.

Tüm bunlarla birlikte 1908 devrimini devrim haline getirecek olay 1909 yılında yapılan anayasa değişikliği ve Abdülhamid'in tahttan Meclis kararıyla indirilmesidir. Böylelikle Osmanlı devletinde ilk defa bir padişah meclis kararıyla hal edilerek yerine başka bir padişah geçirilmiştir. Böylelikle Jön Türklerin Fransız Devrimi'nden farklı ve hatta bir açıdan üstün saydıkları "Barışçıl Devrim"(Adadağ, 2008) gerçekleşmiştir denilebilir. Bu bağlamda 1688 İngiliz devrimiyle de benzerlik göstermektedir(Reyhan, 2008a, ss. 121-128). Ahmad da(2002, s. 14) Temmuz 1908'de yapılan devrimi toplumsal bir dönüşümü hedefleyen küçük rütbeli subaylar için bir başlangıç olarak görmektedir. Eğer devrimler uzun süreçler olarak görülecek olursa(Güngör, 2007, s. 90) 1908, ileride yapılacak inkıpların başlangıcı (Kansu, 2017a) sayılabilir. Çünkü 1908 Devrimi Osmanlı saltanatını fiilen yıkmış ve Cumhuriyet'in önünü açmıştır(İnalçık, 2019, s. 3).

4. Ahmed Rıza Bey ve Prens Sabahaddin'in Devrime Bakışları

Buraya kadar özetlenen olaylarda Ahmed Rıza Bey ve Sabahaddin Bey'in hem rollerine hem de düşüncelerine fazla değinilmemiştir.

Bu bölümde ise her ikisinin de hem genel olarak devrim kavramına hem de 1908'de gerçekleşen Jön Türk devrimine yaklaşımlarına değinilecektir.

Ahmed Rıza Bey'in devrimle ilgili fikirlerini şekillendiren, kendisinin ve birçok Jön Türkün benimsediği pozitivist akım olmuştur. August Comte'un kurucusu olduğu (Özlem, 2007, s. 453) pozitivism, Osmanlı aydınlarının benimsedikleri Batı kaynaklı ilk ideolojidir (Arslan, 1995, s. 544). Pozitivism, Fransız Devrimi'nin doğurduğu siyasal ve toplumsal krizlerin çözümünde, parçalanma ve devrimlerin son bulmasında "düzen ve ilerleme" (Ordre et Progrés) düsturunu benimsemiştir. Bu bağlamda dağılmakta olan İmparatorluğun sorunlarının çözümünde pozitivism, İTC ve Ahmed Rıza Bey'e cazip gelmiştir (Kabakçı, 2014, ss. 29-41-42).

İkinci bir husus Ahmed Rıza Bey kitlelere karşı menfi bir tutum içerisindedir. Bunun bir sebebi pozitivism akımı iken diğer bir sebebi de Le Bon gibi düşünürlerden etkilenmiş olmasıdır. Le Bon Türk aydınları üzerinde uzun bir süre en büyük etkiyi bırakan Fransız sosyologlardandır. O kitlelerin yönetimine katılmasını doğru bulmamaktadır (Hanoğlu, 1990, s. 175) Ahmed Rıza Bey de kitleleri yeniliklere karşı her zaman tutucu olmakla itham eder. Hele bu yenilikler kitlelerden birtakım fedakârlıklar istemekteyse. Kitleler ancak yıkmayı bilirler (Rıza, 2015, s. 56). Bu sebeple yapılacak yenilikler kalabalıkları ürkütmeden gerçekleştirilmelidir.

31 Mart vakasının yaşandığı sırada halkla ilgili anıları kalabalıklara karşı bakış açısını özetlemektedir: İsyân bastırılıp Ahmed Rıza Bey Ayan ve Mebusan toplantısına gittiği sırada Babıali Caddesinde halkın "Yaşa Ahmed Rıza" sloganlarını duymuştur. Bunun üzerine "Yaşa Ahmed Rıza diye bağırışları bana o kadar soğuk geldi ki tarif edemem. Bir hafta önce beni öldüreceklerdi kimse ses çıkarmıyordu." (Rıza, 1988, ss. 38-39).

Ahmed Rıza Bey, Jön Türklerin diğer azınlık çetelerinin tedhiş hareketlerine benzer şekilde hareket etmemesini eleştirenlere karşı cevap verdiği bir yazısında her türlü şiddet olayına karşı olduğunu belirtmektedir. "Ama

Türklerin de aynı imkânlarla sahip olduklarından emin olsaydım ve Rum veya Ermeni yurttaşlarıyla aynı desteği bulsaydım, silahlı isyanı onaylar mıydım? Hayır! Fiili propaganda da dâhil olmak üzere tüm şiddet araçlarının kararlı bir rakibiyim çünkü onları kalıcı reformlar getirebilecek pratik bir süreç olarak görmüyorum; Ülkeme zararlı olduklarına inanıyorum" (Rıza, 1903, s. 95). "Geçici sinirlenmenin etkisi altında yapılan saldırgan böbürlenmenin gerçek vatanseverlikle hiçbir ilgisi yoktur. Vatanseverlerin, ülkelerini en kötü maceralara maruz bırakmamak gibi görevleri vardır... Bir vatansever, ... toplumun hayati işlevlerini felce uğratabilecek her türlü tedbirsiz konuşmadan da sorumlu olduğunu asla unutmamalıdır. Elbette herhangi bir ayaklanma suç değildir, ancak suç olma riski taşır, yüksek ahlak anlayışlarından esinlenmez" (Rıza, 1903, s. 96).

Ahmed Rıza Bey'e göre (Rıza, 1903) istikrarlı ve büyük hiçbir şey aceleyle inşa edilemeyecektir. Fransız Devrimi bile yüzlerce yıllık neşriyatın ürünüdür. Osmanlı'da Fransa'dakine benzer bir fikir bütünlüğüne sahip toplum mevcut değildir. Sonu belli olmayan maceralara atılmak tehlikelidir. "Ahâlisi siyâseten yek-diğerine muhâlif fikirde 'anâsır ve mezâhib-i muhtelifeden mürekkeb bir memleketde vukû'a gelecek ihtilâl istibdâdı takviyye ve müdâhaleye vesile arayan ecnebîleri müstefid etmekden başka bir şey'e yaramaz." (Rıza, 1907). "Yalnızca avantajlı bir şekilde değiştirebileceğimiz şeyi yok etmeliyiz" (Rıza, 1903, s. 96) demektedir. "Vaktiyle ahali ne yaptığını ve ne için kıyam ettiğini bilmeden saraya hücum edip, (istemeyiz) diye bağırmış. Böyle gözü kapalı isyanlarla bugün bir inkılab-ı kebir husule getirilmez. ...Fransız ihtilali bir asırlık neşriyatın semeresi idi. ...Avamı ayaklandırmak kolaydır. Lakin tedbirsiz, hesapsız ihtilali teskin etmek, bir hüsnü neticeye vardırılmaz zordur." (Rıza, 1898, s. 2). Görüleceği üzere Ahmed Rıza Bey hem kitlelere güvenmemekte hem de bir ihtilalin, parça parça olmuş Osmanlı toplumunda yaratacağı kargaşada dış müdahalenin gerçekleşmesinden de çekinmektedir.

“Sadece şunu ekleyeceğim, ...korkudan değil, politik akıl yürütme ve vatansever zorunluluktan dolayı ne anarşistim ne de devrimciyim” (Rıza, 1900, s. 1). Ahmed Rıza Bey’in devrimlere mesafeli duruşunun bir diğer sebebi, pozitivist olmasının yanı sıra, I. Meşrutiyet deneyiminin başarısızlığı olduğu söylenebilir (Sönmez, 2012, s. 106).

Peki, bu durumda İTC’nin politikalarını ve Ahmed Rıza Bey’in Asker (2011) risalesini nasıl değerlendirmek gerekecektir? Öncelikle daha önce değinildiği gibi Paris şubesinin, dolayısıyla Ahmed Rıza Bey’in yaptırım gücünün azalmış olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. 1907’deki kongrede “Ahmed Rıza Bey revolisyoner tarzında eylem taraftarı olmadığı halde” cemiyetin kararına uymuştur (Temo, 2009, s. 203). Ayrıca Ahmed Rıza Bey’in İTC’nin “icraatçı” grubuyla aynı fikirde olmadığını çalışmalarında görmekteyiz (Sönmez, 2012).

Bununla birlikte Sönmez’in (2012) Ahmed Rıza Bey’in şiddet karşıtlığını çok güzel bir şekilde işlediği çalışmasında değinmediği, orduya mesuliyetlerini hatırlatan ve göreve çağıran Asker (Rıza, 2011) risalesine gelince, bu risalenin İTC’ye katılan veya katılması arzulanan askerlere motivasyon aşılamanı (Niyazi, 2020, s. 44) propaganda aracı olarak kullanıldığı düşünülebilir. Ayrıca halkın şuursuzca gerçekleştireceği bir devrim yerine, disiplinli ve örgütlü bir askeri darbeyi tercihe şayan bulacağı tahmin edilecektir. Şiddetin her türlüşüne karşı çıkan Ahmed Rıza Bey halkın devrime kalkışmasındansa Abdülhamid’e suikast yapılmasını tercih etmesi (Rıza, 1907) bu “ehveni şer” anlayışına örnek olarak verilebilir.

1908 devrimine ile ilgili görüşüne gelince, Ahmed Rıza Bey’e göre “Barışçıl Devrim” gerçekleştirilmiş, artık devrime son verilmiştir. Bundan sonra itidalli ve sükûnetli olmak gerekmektedir. “Barışçıl devrimimiz başarıyla taçlandı. ...Bu anayasayı korumak için artık devrime ihtiyacımız yok, aksine ihtiyacımız olan soğukkanlılık, sakinlik ve her şeyden önemlisi taleplerimizde ılımlı olmaktır” (Aktaran; Adadağ, 2008, s. 49).

Diğer yandan Sabahaddin Bey ve onun kurmuş olduğu TŞAMC daha devrimci bir

tutum sergilemektedirler (Reyhan, 2008b, s. 89). Sabahaddin Bey’in bazı muhafazakâr tutumlara ve fikirlere sahip olduğu kabul edilmekle birlikte (Kansu, 2017b) Osmanlı toplumsal ve idari yapısının köklü ve hızlıca değişmesi konusunda (Reyhan, 2008b, s. 90) Ahmed Rıza Bey ve İTC’ye göre son derece devrimci bir tutum sergilediği söylenebilir. Mardin’e (2017c, s. 292) göre Sabahaddin Bey Osmanlı toplumunun “tabularına” dokunmuştur. Reyhan’a (2008b, s. 75) göre de Sabahaddin Bey ve cemiyeti, liberal devrimci burjuva geleneğinin “Türkiye’deki yansımasıdır”. Farkları ise Avrupa’daki toplumsal altyapıya ve tarihsel birikime sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu’nda “İlm-i İçtima” metodu ile suni olarak tesis etmeye çalışmıştır.

Sabahaddin Bey 10 Teşrin Sani 1906 yılında, Terakki dergisinde, “Vatandaşlarımıza” başlığı ile çıkan yazısında “Kastamonu’dan sonra Erzurum’un kıyımı memlekette dalga dalga köpüren zulme karşı sırtta sırtta sararan çehre-i milletin bir köşesinde olsun ihmizar-ı celadet tecelli ettiriyor! ...Bütün Osmanlılar hukuk-i milliyelerinin etrafında toplanmalı, Kastamonu ve Erzurum hareketlerinin diğer vilayetlere intikaline çalışmalı.” (Sabahaddin, 2007, s. 184) diyerek Osmanlı halkını toplu bir isyana davet etmektedir.

Yine aynı yazının sonunda “Hele padişah hastadır, hastalığı mühliktir, yapılacak şey de sabretmekten ibarettir demeyelim...” (Sabahaddin, 2007, s. 184) diye yazması, ilki 1902 yılında Meşveret’in Fransızca ekinde yayınlanan (Adadağ, 2008, s. 52) “L’inaction des Jeunes Turcs” başlıklı Ahmed Rıza Bey’in yazındaki “Öyleyse şimdi ne yapmalıyız? Abdülhamid’in vefatının bize daha güzel bir saltanat açmasını beklerken, halkı hakları ve görevleri konusunda aydınlatmaya çalışmalıyız.” (Rıza, 1903, s. 97) önermesine 4 yıl sonra verilen bir cevap olarak düşünülebilir ve bu cevap her iki düşünürün yaklaşımları arasındaki farkı ortaya koymaktadır.

Sabahaddin Bey’in geldiği çevre saraydır. İTC’lilerin sosyal kökeni halka daha yakınsa da Sabahaddin Bey onlardan daha fazla halka güvenmekte ve inanmaktadır (Mardin, 2017c,

s. 293). TŞAMC'nin yayın organı Terakki dergisinde çıkan bir yazıda, "Bir millet idare-i meşruteyi bilerek, anlayarak hükümetten cebren alınmalıdır. Bu keyfiyet, tekamulat-ı ictimaiyyenin bir kanun tabiiyyesidir." denilmekte(Aktaran; Reyhan, 2008b, s. 75) ve devrim teşvik edilmektedir.

Ramsour'a (2013, s. 102) göre Sabahaddin Bey ve TŞAMC'nin 1907 ve 1908 olaylarının hiçbirinde dahil bulunmamaktadır. Süreç olarak değerlendirildiğinde Sabahaddin Bey'in elbette katkısı vardır. Jön Türk muhalefetinin yeniden canlandırılmasında, kongrelerin düzenlenmesinde hem bireysel çabaları hem maddi destekleri söz konusu olmuştur. Daha genç yaşında bir darbe girişiminde bulunması onun siyasi eylemci yönüne de işaret etmektedir(Sucu, 2018, s. 112). Açıkçası Ramsour'un bu tespiti İTC'nin Paris merkezi içinde söylenebilir. OHC ile birleşme böyle bir icraatı gerçekleştirebilecek kadroya sahip midir sorusu gündeme gelebilir.

Sabahaddin Bey'in 1908 devrimi için görüşlerine değinilecek olursa; O'na göre devrim ancak bir başlangıç sayılabilecektir. Onun için önemli olan toplumsal ve idari yapıda bir devrim yapmaktır. Yoksa monarşi veya parlamento ile yönetilmek arasında istibdat açısından bir fark yoktur(Sabahaddin, 2007, s. 141). Önemli olan anayasa ilan etmek, meşrutiyete geçmek veya sultanı değiştirmek değildir. Önemli olan adem-i merkezi bir idari yapı tesis etmek ve devlete dayalı memur zihniyetini terk ederek "geçim kaynaklarını" değiştirmektir(Sabahaddin, 2007, s. 238). Sabahaddin Bey için 1908 devrimi önemli fakat yeterli değildir.

5. Sonuç Yerine

Devrim kavramı son derece muğlak ve ideolojik bakış açıları içinde bulunduran bir kavramdır. Bu bağlamda devrimlerin evrensel bir tanımlarını yapmak zor olsa da bir takım ortak özellikleri az veya çok bünyelerinde barındırdıkları söylenebilir. Örneğin; toplumdaki huzursuzluklar, yöneticilerin yetersizliği, iktidar için mücadele eden gruplar ve tabi şiddet veya şiddet tehdidi bunların arasında sayılabilecektir. Fransız,

İngiliz, Rus, Çin ve Amerikan devrimleri birbirlerinden farklı süreçler sonucu ortaya çıkmış, farklı şeyleri amaçlamış ve farklı sonuçlanmış devrimlerdir.

Bu bağlamda 1908 Jön Türk Devrimi değerlendirilecek olursa; toplumda ekonomik buhrandan doğan sıkıntılar ve ayaklanmalar, asker arasında maddi ve manevi sorunlar, yöneticilerin istibdadı, iktidarı devirmeye yönelik faaliyete girişen başka bir blok olarak Jön Türkler, ülkenin parçalanacağı korkusu, suikast ve askeri isyanların tehdidi bazı özellikleri bünyesinde barındırdığını göstermektedir. 1908'den sonra gerçekleşen değişim ve dönüşümler de devrimler bir süreç olarak algılandığında 1908 devrimi bir başlangıç sayılabilir. Bununla birlikte geniş halk kitlelerinin iştirakının veya ciddi bir planlama ve hazırlık aşaması sonucunda ortaya çıktığının söylenmesi de biraz güçtür.

Bu süreç içerisinde Ahmed Rıza Bey'in bir devrimi desteklediği söylenemez. En iyi ihtimalle, OHC ile birleşme sonrası ordu içerisindeki gücü görerek kansız bir darbe girişimine ses çıkarmamıştır denilebilir. Ahmed Rıza Bey'in inandığı değerler bir devrimi destekleyecek türden değildir. Ahmed Rıza Bey önce Osmanlı halkının zihinlerinin aydınlatılması gerektiğine inanmaktadır. Bu gerçekleşmeden yapılacak her devrim akim kalmaya mahkûmdur.

Sabahaddin Bey ise genç yaşına rağmen Jön Türk muhalefetine katıldığı ilk günden itibaren daha devrimci ve icraatçı bir tablo çizmiştir. Genç yaşında bir darbe girişimine ön ayak olması, daha ilk günden itibaren silahlı mücadeleyi desteklemesi, sonrasında Science Sociale ile edindiği fikirleri Osmanlı toplumunu ve idari yapısını kökten değiştirecek şekilde uygulamaya çalışması, Sabahaddin Bey'in Ahmed Rıza Bey'e göre daha devrimci olduğu sonucunu ortaya koyabilir.

KAYNAKÇA

Adadağ, Ö. (2005). Amaç Değişim Araç Devrim Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Değişim Fikri Üzerine. Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 2(5), 173-188.

Adadağ, Ö. (2006). Devrim. A. Cevizci (Ed.), *Felsefe Ansiklopedisi içinde* (ss. 281–285). Ankara: Babil Yayıncılık.

Adadağ, Ö. (2008). Jön Türklerin Devrim Algısı “Barışçı Devrim”. *Toplumsal Tarih*, (180), 48–53.

Ahmad, F. (2002). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akşin, S. (2017). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti*. Ankara: İmge Kitabevi.

Akşin, S. (2019). İkinci Meşrutiyetin Tarihimizdeki Yeri. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü (Ed.), 100. Yılında Jön Türk Devrimi içinde (Akşin, Sin., ss. 11–16). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Alkan, M. Ö. (2019). II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji. M. Bulut, N. Salık, M. E. Kala ve M. Nar (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset İktisat Dış Politika Kültür Eğitim içinde* (ss. 309–367). İstanbul: İZÜ Yayınları.

Arslan, H. (1995). *Pozitivizm Bir Bilim İdeolojisinin Anatomisi*. S. Şen (Ed.), *Türk Aydınını ve Kimlik Sorunu içinde* (ss. 541–583). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Aydın, S. (2017). İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi Cilt I içinde* (ss. 117–128). İstanbul: İletişim Yayınları.

Berkes, N. (2019). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çavdar, T. (1999). *Türkiye Demokrasi Tarihi 1839-1850*. Ankara: İmge Kitabevi.

Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, (47), 353–409.

Deringil, S. (2019). Osmanlı İmparatorluğu’nda “Geleneğin İcadı”, “Muhayyel Cemaat” (“Tasarlanmış Topluluk”) ve Pan-İslâmizm. K. Ünüvar (Ed.), *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e*

Devlet ve Millet içinde (ss. 19–52). İstanbul: İletişim Yayınları.

Emiroğlu, Ç. Ö. ve Emiroğlu, K. (2017). *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gencer, B. (2019). *Haşin Modernlikten Narin Meşruiyete İkinci Abdülhamid’in Meşruiyet Siyaseti*. M. Bulut, N. Salık, M. E. Kala ve M. Nar (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset İktisat Dış Politika Kültür Eğitim içinde* (ss. 33–93). İstanbul: İZÜ Yayınları.

Georgeon, F. (2007). Bir de Adalet: Jön Türkler ve Fransız Devrimi. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 3(11), 175–184. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muhafazakar/764175> adresinden erişildi.

Georgeon, F. (2018). *Sultan Abdülhamid*. (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Güngör, C. (2007). Devrim Üzerine. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 3(11), 71–98.

Hanioğlu, Ş. (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Hanioğlu, Ş. (1990). *Jön Türkler ve Fransız Düşünce Akımları*. E. Eldem ve J.-L. Bacqué-Grammont (Ed.), *De La Révolution Française À La Turk Turquie D’Atatürk: La modernisation politique et sociale, les lettres, les sciences et les arts Actes des Colloques d’İstanbul içinde* (ss. 173–178). İstanbul, Paris: Éditions Isis.

Hanioğlu, Ş. (2001). *Preparation for a Revolution The Young Turks, 1902-1908*. Newyork: Oxford University Press.

İnalçık, H. (2019). II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü (Ed.), 100. Yılında Jön Türk Devrimi içinde (ss. 3–10). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Kabakçı, E. (2014). Bir Yeniden Yorumlama Örneği: Ahmed Rıza’nın “Pozitivizm”i. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(28), 27–58.

Kansu, A. (2017a). 1908 Devrimi. (A. Erbal, Çev.) (Düzeltilmi.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kansu, A. (2017b). Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakar Düşüncenin İthali. M. G. Tanıl Bora (Ed.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi I. Cilt içinde (ss. 156-165). İstanbul: İletişim Yayınları.

Karal, E. Z. (2014). Osmanlı Tarihi Cilt IV Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Karpat, K. (2015). Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset. (C. Dalgakıran, Ed.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. (2019). Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller. (N. Akbıyık, Ed.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Koçak, C. (2017). Yeni Osmanlı ve Birinci Meşrutiyet. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi Cilt I. içinde (ss. 72-82). İstanbul: İletişim Yayınları.

Korkmaz, Ö. (2021). Türk Siyasal Hayatında İki Modernist: Prens Sabahaddin Ve Ahmed Rıza'nın Siyasi Fikirlerinin Karşılaştırılması. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Kuran, A. B. (2000). İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Lewis, B. (2018). Modern Türkiye'nin Doğuşu. (B. Babür Turna, Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Mardin, Ş. (2017a). Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler. (M. Türköne ve T. Önder, Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2017b). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu. (M. Türköne, F. Unan ve İ. Erdoğan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2017c). Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2017d). Yeni Osmanlı Düşüncesi. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi Cilt I içinde (ss. 42-53). İstanbul: İletişim Yayınları.

Niyazi, R. (2020). Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı. Ankara: Panama Yayıncılık.

Okyar, O. (1990). Fransız Devrimcileri ve İttihatçılar. E. Eldem ve Jean-Louis Bacqué-Grammont (Ed.), De La Révolution Française À La Turk Turquie D'Atatürk: La modernisation politique et sociale, les lettres, les sciences et les arts Actes des Colloques d'Istanbul içinde (ss. 179-189). İstanbul, Paris: Éditions Isis.

Özlem, D. (2007). Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt III içinde (ss. 452-464). İstanbul: İletişim Yayınları.

Parker, D. (2003). Giriş: Devrime ilişkin yaklaşımlar. D. Parker (Ed.), Batı'da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991 içinde . Ankara: Dost Kitabevi.

Petrosyan, Y. A. (1974). Sovyet Gözüyle JönTürkler. (M. Beyhan ve A. Hacıhasanoğlu, Çev.). Ankara: Bilgi Yayınevi.

Quataert, D. (2016). Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922. (Ayşe Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ramsour, E. E. (2013). Genç Türkler ve İttihat Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi. (H. Yüncü, Çev.). İstanbul: Etkin Kitap.

Reyhan, C. (2008a). Jön Türk Hareketi Türk Devrim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 11(45), 105-131.

Reyhan, C. (2008b). Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri Prens Sabahaddin (1877-1948). Ankara: İmge Kitabevi.

Rıza, A. (1898). İhtilal. Meşveret, ss. 2-3. Paris.

Rıza, A. (1900, 1 Mart). La Politique Du Jour. Meşveret, ss. 1-2. Paris.

Rıza, A. (1903). L'inaction Des Jeunes-Turcs. La Revue Occidentale Philosophique, Sociale Et Politique Organe Du Positivisme, 27(2).

Rıza, A. (1907). Çete teşkili lüzûmuna dâir mektub.

<http://openaccess.marmara.edu.tr//handle/11424/145000> adresinden erişildi.

Rıza, A. (1988). Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları. İstanbul: Arba Yayınları.

Rıza, A. (2011). Asker. M. Gündüz ve M. Bardak (Ed.), Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri içinde (ss. 61–113). Ankara: Divan Kitap.

Rıza, A. (2015). Batının Politik Ahlaksızlığı. (E. Göze, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Sabahaddin, M. (2007). Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri. (M. Ö. Alkan, Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Shaw, J. S. ve Shaw, E. K. (2017). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. II. Cilt. (M. Harmancı, Çev.). İstanbul: E Yayınları.

Sönmez, E. (2012). Ahmed Rıza Bir Jön Türk Liderinin Siyasi Entelektüel Portresi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Speck, W. A. (2003). 1688: Siyasal Bir Devrim. D. Parker (Ed.), Batı'da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991 içinde (ss. 75–93). Ankara: Dost Kitabevi.

Sucu, İ. (2018). Prens Sabahaddin Türk Sosyoloji Tarihinde Sosyal Bilim Ekolü. İstanbul: Açılımkitap.

TDK. (y.y.). 2 Temmuz 2021 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.

Temo, İ. (2009). Biz İttihatçılar. (Ö. A. Uğurlu, Ed.). İstanbul: Özgün Yayınevi.

Tunaya, T. Z. (2011). Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi III. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2013). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. (Y. Saner, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2018). Milli Mücadelede İttihatçılık. (N. Salihoğlu, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

JEP

Araştırma Makalesi • Research Article

İklim Değişikliğinin Makro İktisadı

Macroeconomics of Climate Change

Kerem Pirali ^{a, †††††}

^a Araş. Gör., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, 81652, Akçakoca/Düzce/Türkiye, ORCID: 0000-0001-6007-1554

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 17.06.2021

Kabul tarihi: 03.12.2021

Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği, Sürdürülebilirlik, Modelleme, Risk, Belirsizlik

JEL Kodları: C51, Q01, Q50

ÖZET

Bu çalışmada, 1970'lerden itibaren gelişen iklim değişikliği iktisadi incelenmiştir. Uluslararası gündemi giderek daha yoğun şekilde meşgul eden iktisadi bir sorun olarak iklim değişikliği, sebepleri, etkileri, ekonomik maliyetleri ve alınabilecek tedbirler açısından oldukça kapsamlı bir tartışmaya konu olmuştur. Fiziksel, ekonomik, siyasi pek çok boyutta farklı görüşleri içeren çalışmalar, seçilmesi gereken mücadele yöntemleri konusunda yaşanan ikilemleri yansıtmaktadır. İncelenen konu yüksek derecede risk ve belirsizlik içerdiği, mekansal ve zamansal boyutları çok geniş olduğu ve uluslararası işbirliği içerisinde alınıp uygulanacak tedbirleri zorunlu kıldığı için iktisadi incelemelerin diğer konularından ayrılmaktadır. Dolayısıyla, daha kapsamlı analizlerin elde edilebilmesi için çatışan yaklaşımların da birbirlerini destekler nitelikte yeniden kurgulanması gereği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, neoklasik ve keynesyen temelli analizlerin ortak amacına vurgu yapmak önem arz etmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 17.06.2021

Accepted: 03.12.2021

Keywords: Climate Change, Sustainability, Modelling, Risk, Uncertainty

JEL Codes: C51, Q01, Q50

ABSTRACT

In this study, climate change economics, which has developed since the 1970s, has been examined. Climate change, as an economic problem that increasingly occupies the international agenda, has been the subject of noticeably comprehensive discussion in terms of its causes, effects, economic costs and measures to be taken. Studies that contain different views related to physical, economic and political dimensions reflect the dilemmas about the methods of struggle that should be chosen. The examined subject differs from other subjects of economic studies as it contains a high degree of risk and uncertainty, its spatial and temporal dimensions are very wide, and it necessitates measures to be taken and implemented in international cooperation. Therefore, in order to obtain more comprehensive analyses, it is necessary to reconstruct the conflicting approaches in a way that supports each other. For this reason, it is important to emphasize the common goals of neoclassical and keynesian-based analyzes.

1. Giriş

İklim değişikliğinin sebeplerinin izah edilmesi ve muhtemel yıkıcı etkilerine karşı uygun politikaların geliştirilmesi yakın dönemin en

††††† Sorumlu Yazar / Corresponding Author

e-posta: kerempirali@düzce.edu.tr

Atif: Pirali, K. (2021). İklim Değişikliğinin Makro İktisadı, *Journal of Economics and Political Sciences*, 1(1), 35-46.

önemli bilimsel çabalarından biridir (Nordhaus 2008: xi; Nordhaus, 2013a: 4; Roos ve Hoffart, 2021, s. 1). Hem doğa bilimleri hem de sosyal bilimlerin birçok branşının ortak çalışmasını gerektiren bu konu, çevre ve insan arasındaki etkileşimin yüksek derecede belirsizlik içeren kompleks yapısını yansıtır (Stern, 2008: 1; Roos ve Hoffart, 2021: 3; Nordhaus, 2013b: 1069). Modern ekonomik dinamikler ve iktisadi sistemler, kaynakların yoğun kullanımı sayesinde ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir. Fakat büyüme sürecinde piyasa tarafından fiyatlanmayan çevresel zararlar, ekosistemin dengesini bozarak küresel ölçekte herkesi cezalandıran ve etkileri çok uzun süre devam eden negatif dışsallıklar doğurmaktadır (Nordhaus, 2013a: 6; Hagens, 2020: 2; Nordhaus, 2019: 1991). Dolayısıyla iklim değişikliğinin sebep olduğu risklerin önüne geçebilecek makroekonomik politikaları biçimlendirmek, piyasa başarısızlığının kamu müdahalesiyle düzeltilmesi anlamına gelmektedir ve günümüz iktisat literatürünün en önemli uğraş alanlarından biridir²³. Bu nedenle, iklim değişikliğinin ekonomik boyutları hakkında yaptığı öncü çalışmaların ve literatüre katkılarının takdiri olarak William D. Nordhaus, 2018 yılında Nobel İktisat Ödülü ile taltif edilmiştir²⁴.

Sera gazlarının²⁵ iklim üzerindeki etkileri ve ısınmanın fiziksel mekanizmaları hakkındaki çalışmalar, 19. yüzyılda başlamışken iklim değişikliğinin olumsuz ekonomik etkileri ancak 1970'lerden itibaren iktisat literatüründe yer bulmuştur (Stern, 2008: 2; Van der Mensbrugghe, 2013: 978). Olumsuz etkilerin sınırlandırılması, azaltılması ve mümkün olduğu ölçüde bertaraf edilmesi için yürütülen çok taraflı müzakereler, imzalanan protokol ve anlaşmalar istenilen sonuçlara ulaşmaktan uzak kalmıştır²⁶. Örneğin, en büyük altı ekonomi içinde sadece AB, Paris Anlaşması'nın bağlayıcı düzenlemelerini ilk

aşamada kabul etmiştir (Nordhaus, 2018: 333-4). Dolayısıyla yetersiz katılım ve politika yapıcılarının sert müdahalelerden kaçınması, iklim değişikliği ile mücadele politikalarının hedefine ulaşmasını zorlaştırmaktadır. Mevcut koşullarda, IPCC'nin küresel sıcaklık artışını endüstri öncesi dönemin 2°C üstünde sınırlandırma ve mümkün olduğunca 1,5°C düzeyinde tutma hedeflerinin başarı ihtimali düşük görünmektedir. Başka bir deyişle iklim değişikliği, diplomatik çabalardan daha hızlı hareket etmiştir (IPCC, 2019: v). Politik müdahale süreçlerindeki başarısızlık, olumsuz senaryoların gerçekleşmesini daha muhtemel hale getirmektedir (Andersson vd., 2020: 6).

İklim değişikliği iktisadı konusunda yapılan çalışmaları diğer iktisat branşlarından ayıran üç önemli özellik vardır (Owen ve Hanley, 2004: 1). Birincisi, sera gazı salınımı nerede gerçekleşirse gerçekleşsin hızlıca atmosfere yayılarak etkisini küresel boyutta göstermektedir. Bu durumda sera etkisine karşı alınacak ulusal tedbirler sorunu çözmekte yetersiz kalacak, küresel tedbirler zorunlu olacaktır. Fakat bilindiği üzere iklim değişikliği dünyanın her yerini aynı şekilde etkilemeyecektir (Klein vd., 2007: 747; Nordhaus, 2019: 1999; Fisher-Vanden ve Weyant, 2020: 472). Bu durumda ulusal çıkarları doğrultusunda politikalar geliştiren devletlerin ortak bir politika çerçevesinde uzlaşmaları zorlaşacaktır.

İkincisi, iklim değişikliğinden kaynaklanan olumsuz etkilerin süresiyle ilgilidir. Atmosferde biriken sera gazlarının olumsuz etkilerinin ne kadar süreceği tam olarak bilinmemektedir. Daha önce benzeri görülmemiş bir süreç olan iklim değişimi hakkında öngörülerde bulunmak oldukça yanıltıcıdır; olumsuz etkilerin doğrusal olmayan bir tarzda yüzlerce yıl devam edebileceği ifade edilmektedir. Yani söz konusu etkiler zamanla şekil değiştirebilir, hızlanabilir veya yavaşlayabilir veya ani

¹ İklim değişikliği konusunda güçlü politikaların gerekliliği iktisatçılar arasında da yaygın bir görüştür. Bkz. <https://econ4future.org/> (30.05.2021)

²⁴ Bkz. <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2018/nordhaus/facts/> (17.05.2021)

²⁵ Karbondioksit (CO₂), Metan(CH₄), Nitroz Oksit(N₂O), Hidrofluorokarbonlar (HFCs), Perfluorokarbonlar

(PFCs), Kükürt heksaflorür (SF₆). Sera gazları ve sektörel kaynakları hakkında bkz. Kyoto Protokolü, Ek-A.

²⁶ Yürütülen diplomatik süreçlere ilişkin bkz. <https://iklim.csb.gov.tr/> (02.06.2021). Sözleşme ve protokoller başlığı altında sürece ilişkin detaylı bilgiler mevcuttur.

kırılmaları neden olarak hiç öngörülme- yen sonuçlara yol açabilir (Andersson vd., 2020: 6). Belirsizliğin net değerlendirmeler yapmayı imkansız kılması, gelişen durumlara göre tahminlerin ve politika önerilerinin sürekli güncellenmesini gerektirmektedir.

Üçüncüsü ise hem iklim değişikliğinin doğasını açıklamakta yetersiz kalınması hem de önerilen politikaların soruna çözüm olup olamayacağına bilinmemesidir. Beklenen yıkıcı etkilerin hangi mekanizmalarla, hangi şiddette ve ne zaman ortaya çıkabileceği bilinemediği gibi önerilen politikaların sorunu çözmekteki başarısı da muammadır. Dolayısıyla, iklim değişikliğinin neticesinde oluşabilecek etkilerin çerçevesini kesin hatlarıyla çizilebilir imkânına sahip olunamamaktadır (Nordhaus, 2013a: 3; Roos ve Hoffart, 2021: 9; Van der Mensbrugge, 2013: 978).

İklim politikalarının gerekli olduğu konusunda uzlaşılmış olsa da iklim politikalarının ne ölçüde gerekli olduğu hala tartışmalıdır. Yani iktisat politikasının tam istihdam, büyüme, fiyat istikrarı gibi hedeflerinin arasında, iklim değişikliğine ilişkin politikaların öncelik sırası nasıl belirlenecektir (Nordhaus, 2013a: 3)? Zira iklim değişikliği politikaları büyük ölçüde endüstriyel üretimden taviz verme, enerji tüketimini azaltma ve böylece sera gazı salınımını düşürme şeklinde kurgulanmaktadır. Dolayısıyla iklim politikaları, büyüme gibi diğer makroekonomik politika hedeflerinden taviz vermeyi gerekli kılmaktadır. Bir sonraki seçimi kazanmayı hedefleyen iktidarlar açısından büyüme ve tam istihdam hedeflerinin daha öncelikli tutulması kuvvetle muhtemel hale gelmektedir.

İklim değişikliğini makroekonomik yöntemlerle analiz etmeyi deneyen modeller, bir yandan doğa bilimlerinin farklı alanlarında elde edilen bulguları ekonomik tahminlerle bütünleştirmek, diğer yandan kompleks sistemlerin belirsizlik koşullarına dikkati çekmektedir. Genellikle bütünleşik değerlendirme modelleri şeklinde literatürde yer alan bu modeller, birbirinden kopuk olduğu düşünülen mekanizmaların etkileşimini tek bir sistem içinde birleştirerek modellemeye

çalışırlar. Bu sayede iklim değişikliğinin fiziksel mekanizmaları ile uzun dönemli ekonomik büyümenin koşulları bütünleştirilmiş olur. Bu modellerin temel işlevi; sera gazı salınımının sosyal maliyetini hesaplamak, maliyeti aşağı çekmek için uygun politikaları geliştirmek, politika maliyeti ile iklim değişikliğinin maliyetini kıyaslamak ve optimum politikayı mümkün olduğunca nesnel ölçütlere göre ifade etmek şeklinde özetlenebilir.

Fiziksel mekanizmaların yeterince açıklanamadığı durumda, politika tercihleri hangi ölçütlere göre belirlenebilir? Endüstriyel faaliyetlerin ve fosil enerji tüketiminin sağladığı refah artışı ile piyasa mekanizması tarafından fiyatlanmayan sera gazlarının sosyal maliyeti, dönemler arası fayda maliyet analizleriyle incelenmektedir. Muhtemel senaryolar üzerinden yürütülen fayda maliyet analizleri, birçok faktörün birlikte değerlendirilmesine imkan vererek çeşitli avantajlar sağlamaktadırlar (Van Vuuren vd., 2011: 576). Bu şekilde yapılan incelemeler, çevreyi tüketebilir nitelikte bir ekonomik kaynak ve servet şeklinde değerlendirerek sürdürülebilir refah artışının optimum politikalarını belirlemeyi hedeflemişlerdir (Hamilton ve Atkinson, 2006: 1-2; Bowen vd., 2014: 4).

Ekolojik makroekonomi başlığı altında toplanan ve uzun dönemli sürdürülebilir kalkınma hedefi doğrultusunda, özellikle son yirmi-otuz yılda türetilen makroekonomik modeller, literatürde ihmal edilmiş bir boşluğu doldurma çabasıdadırlar (Rezai vd., 2013: 69; Hardt ve O'Neil, 2017: 198). Hem neoklasik hem keynezyen literatüre dayanarak hazırlanmış olan pek çok model, çağımızın en ciddi tehditlerinden biri olan iklim değişikliğine iktisadi bakış açısıyla çare üretmeye çalışmaktadır. Büyüme modellerinin iklim hassasiyetlerini de dikkate alacak şekilde modifiye edilmesiyle türetilen bu modeller, iklim değişikliği makroekonomisinin temel bakış açılarını yansıtan ana gövdeyi temsil etmektedir.

Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında, iklim değişikliği makro iktisadının teorik çerçevesi ana hatlarıyla sunulacak, analizler için geliştirilmiş olan çok sayıda model

arasından öne çıkanlar tanıtılacak ve modeller arasında karşılaştırmalar yapılarak politika önerilerine değinilecektir. Son olarak literatürün gelecekte ne yönde gelişeceğiyle ilgili görüşler aktarılacaktır.

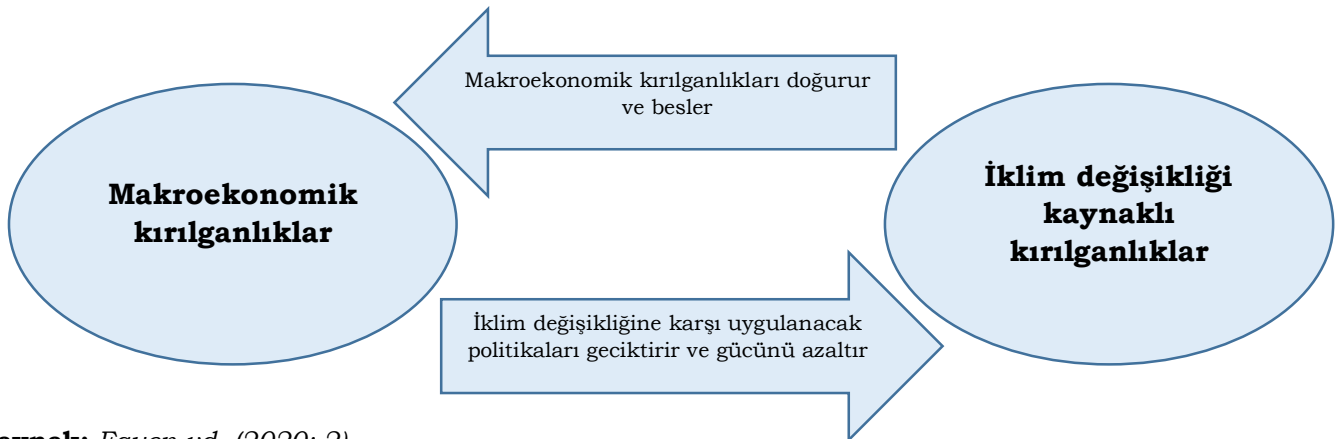
2. Teorik Çerçeve

İklim değişikliğinin ekonomik analizi, temelde kamusal malların ve negatif dışsallıkların sözü konusu olduğu bir piyasa başarısızlığı örneğidir (Rezai, 2011: 885; Andersson vd., 2020: 7). İnsan kaynaklı olarak ortaya çıkan ve yakılan fosil yakıtlar ile endüstriyel faaliyetlerin piyasa tarafından fiyatlanmayan olumsuz yan etkisi şeklinde tezahür eden bir sorundur (Nordhaus, 2013: 4). Atmosferde biriken sera gazları dışlanamaz nitelikli kamusal mallardır ve bunların etkilerinin mekan boyutunda küresel ölçekte, zaman boyutunda ise süresi kesin olmamakla birlikte nesiller boyu sürecek bir dönemde analiz edilmesi gerekir. Kamusal malların özelliklerinden olan dışlanamazlık, ister istemez bedavacılık sorununu gündeme getirmektedir ve iklim değişikliği özelinde ülkelerin yükümlülük altına girmeyi reddetmesi şeklinde kendini göstermektedir (Nordhaus, 2019: 2002).

İklim değişikliğinin sebep olduğu ekonomik riskler çok farklı şekillerde su yüzüne çıkabilirler. Aşırı sıcaklık artışı, su kaynaklarında ve gıda arzında görülmesi muhtemel düşüşler, buzulların erimesi ile deniz seviyesinde gözlemlenen yükselme, kıtlık ve nihayetinde artması beklenen göç dalgaları iklim değişikliğinin olası yıkıcı

etkilerinden bazılarıdır (Roos ve Hoffart, 2021: 2; IPCC, 2019: v). Ayrıca, düşük karbonlu ekonomiye geçiş çalışmaları da farklı ekonomik riskler doğurmaktadır. Özellikle üretim süreçlerinde yüksek miktarda sera gazı salınımına sebep olan iş kolları daha yüksek risk taşımaktadır (Fayen vd., 2020: 3). Bu kapsamda iklim değişikliği kaynaklı ekonomik riskler iki ana kategoride gruplanmaktadır: i) fiziksel riskler ve ii) geçiş riskleri (Dafermos vd., 2018: 219; Fayen vd., 2020: 2; Andersson vd., 2020: 7). Fiziksel riskler, doğal afetlerin artması gibi ani yıkımlar şeklinde ortaya çıkabileceği gibi buzulların erimesi veya tarımsal üretimde verimliliğin düşmesi gibi kademeli olarak da gerçekleşebilir. Ayrıca, ekonomik risklerin finansal piyasalar üzerinde de ani veya kademeli baskı oluşturması ve finansal riskleri tetikleme olasılığı sonuçlar arasındadır (Dafermos vd., 2018). Geçiş riskleri, iklim değişikliği ile mücadele politikalarının ekonomik faaliyeti yavaşlatıcı yapısıyla ilişkilidir. Sürdürülebilir büyüme ve tüketim düzeyine doğru ekonomiyi yavaşlatmak, düşük karbonlu ekonomiye geçiş sürecinde kırılganlığı besleyen çeşitli ekonomik dengesizliklere neden olabilir. Sonuçta, Şekil 1'de görüldüğü gibi, fiziksel riskler ve geçiş riskleri pozitif geri beslemeli, çift yönlü nedensellik ilişkisi ile politik tedbirlerin uygulanmasını zorlaştırıcı bir çerçeve oluştururlar. İklim değişikliğinin neden olduğu çeşitli maliyet ve riskler, makroekonomik dengeleri sarsarken makroekonomik dengesizlikler de etkin politikaların uygulanmasını güçleştirir.

Şekil 1. İklim Değişikliği ile Makroekonomik Kırılganlıklar Arasındaki Temel İlişki

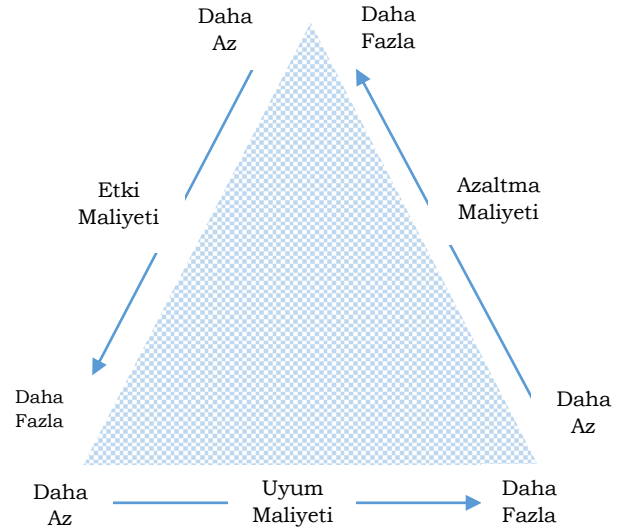

Kaynak: Fayen vd., (2020: 2)

İklim politikaları temelde üç farklı maliyetle ilişkilidir: i) etki maliyeti, ii) uyum maliyeti ve iii) azaltma maliyeti (Klein vd., 2007: 748; Van Vuuren vd., 2011: 576). Etki maliyeti, iklim değişikliği kaynaklı ekonomik maliyetlerdir ve herhangi bir politika uygulanmadığı veya diğer deyişle “laissez faire” tercih edilerek iklim değişikliğinin olumsuz etkileri olduğu gibi kabul edildiği takdirde maruz kalınacak maliyeti ifade eder. Doğal sisteme telafi edilemez hasarlar vermesi muhtemel bu maliyetin sosyal ve ekonomik boyutları aşırı derecede yüksek olacağı için uyum ve azaltma politikaları mutlaka gündeme gelecektir. Zira yeterli katılım sağlanamasa ve etkin tedbir mekanizmaları oluşturulamasa bile etki maliyetini düşürmek için dünya genelinde çeşitli çabalar ortaya konmaktadır. Azaltma maliyeti, genellikle uluslararası anlaşmalar şeklinde yürütülen ve sera gazı emisyonlarının azaltılmasını amaçlayan uygulamaların ekonomik külfetidir. Azaltma politikalarının uygulandığı durumda, elde edilen fayda dışsallık arz eder ve küresel ölçekte olumlu etkiler söz konusu olur; buna karşın azaltma maliyeti, politikayı uygulayan ülkelerin sırtında kalır. Uyum maliyeti ise muhtemel doğal afetlerin sebep olacağı hasarları önlemek için gerekli tedbirleri kapsar ve hem fayda hem de maliyet açısından yerel niteliklidir. Örneğin, deniz seviyesinin yükselmesine karşı önlem almak zorunda kalan ülke veya bölgelerde, tedbir amaçlı yapılacak – geniş çaplı mekânsal planlamalar veya su kanallarının inşası gibi – yatırımlar uyum maliyeti kapsamında değerlendirilir. Bu açıdan bakıldığında uyum maliyeti kaçınılmaz niteliklidir (Klein vd., 2007: 748). Bu üç maliyet türünün birbiriyle etkileşimi hakkında temel açıklamalar Şekil 2’de görselleştirilmiştir.

Maliyet türlerinin tanımlanarak aralarındaki ilişkilerin analiz edilmesi özellikle oluşturulacak alternatif senaryoların maliyetlerini kıyaslamak açısından önemlidir. Şekil 2’de gösterildiği gibi maliyet türleri arasında bir değiş tokuş söz konusudur. Fiziksel riskleri azaltmak amaçlı bir politika uygulandığı durumda, etki maliyeti azalırken politikanın içeriğine bağlı olarak azaltma ve/veya uyum maliyeti artacaktır. Benzer şekilde azaltma ve/veya uyum maliyetinden kaçınmak da etki maliyetinin azami ölçüde hissedilmesiyle sonuçlanacaktır.

Şekil 2. Etki Maliyeti, Azaltma Maliyeti ve Uyum Maliyeti Arasındaki İlişki

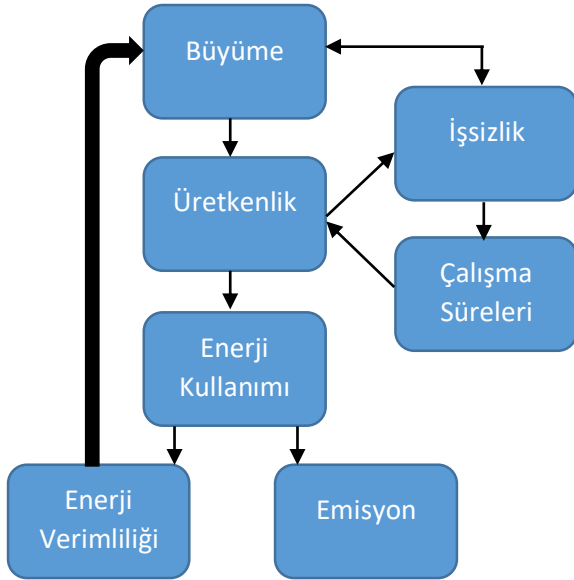
Kaynak: Klein vd., (2007: 748)

Uygulanacak optimum politikalarla, tamamen yok edilemese de, muhtemel hasarların önemli ölçüde azaltılabileceği öngörülmektedir (Kahn vd., 2019: 44-45). Öte yandan iklim değişikliğinin doğası mutlak olarak keşfedilemediği ve belirsizlikler yok edilemediği için değiş tokuşun hangi coğrafyada, hangi zamanda ve ne şiddette kendini göstereceği net değildir. Bu nedenle analizler, risk ve belirsizlik unsurlarını dikkate almak zorundadırlar (Van Vuuren vd., 2011: 576).

Keynesyen marko iktisadi sistem yaklaşımıyla hazırlanmış olan Rezai vd. (2013)’e ait model Şekil 3’te sunulmuştur. Modele göre ekonomik büyüme, üretkenlik artışına neden olur; üretkenlik artışının da çeşitli ekonomik sonuçları olacaktır. Öncelikle, üretkenlik artışı büyümeyle desteklenmezse emek tasarruf eden teknolojiler gibi işsizlik doğuran bir yapı kazanacaktır ki büyümeye (degrowth) tartışmalarındaki kritik sorun budur. Çalışma sürelerinin azaltılması muhtemel işsizlik sorununa karşı modele eklenmiş bir politikadır. Zira modelde içselleştirilmiş olan üretkenlik artışının olası yan etkileri bu şekilde hafifletilebilir. İkinci olarak üretkenlik artışı enerji kullanımını da arttıracaktır. Enerji kullanımındaki artış ya doğal kaynakların daha hızlı tüketilmesine ve emisyon miktarının artışına sebep olacaktır ya da bu ihtimal enerji verimliliği yüksek teknolojilerle bertaraf edilecektir. Enerji verimliliğinin arttırıldığı durumda daha

yüksek büyüme desteklenebilirken arttırılmadığı durumda doğal kaynakların ve çevrenin tahribine doğru giden bir süreç işleyecektir.

Şekil 3. Modelin Temel Dinamikleri

Kaynak: Rezai vd., (2013).

Enerji verimliliğine vurgu yapan çok sayıda çalışma içerisinde Nordhaus (2021), karbon salınımını azaltan teknolojik gelişmelerin yokluğu durumunda, alınacak sair tedbirlerin amacı gerçekleştirilmede yetersiz kalacağını göstermesi bakımından önemlidir.

3. İklim Değişikliğinin Modellenmesi

İklim değişikliğinin ekonomik etkilerini analiz etmeye çalışan çok sayıda model geliştirilmiştir. Modellerin bazıları neoklasik, bazıları keynezyen teorilere dayanılarak hazırlanmıştır. Modellerde kullanılan yaklaşımlar, yöntemler ve değişkenler çeşitlendikçe elde edilen sonuçlar ve önerilen politikalar da farklılaşmıştır. İklim değişikliğinin iktisadi bir model çerçevesinde ilk sunumu 1994'te Nordhaus'un literatüre kazandırdığı DICE (Dynamic Integrated model of Climate and the Economy) modeliyle olmuştur (Fisher-Vanden ve Weyant, 2020: 471). Bütünleşik değerlendirme modellerinin (IAMs) ilk örneği olan DICE modelinin literatüre temel katkısı, iklim sistemini vazgeçilmez bir doğal kaynak ve bir çeşit sermaye olarak modele dahil etmesidir (Dixon ve Jorgenson, 2013: 12). Bu açıdan DICE modeli, iklim değişikliğinin fiziksel

mekanizmaları ile iktisadi sistemin mekanizmalarını tek potada eriterek analiz etmek ve optimum politikaları öngörmek amacına matuftur.

Modele göre, günümüzde mevcut tüketim kısırlarına sera gazı emisyonları azaltılabilirse gelecekteki tüketim seviyelerini korumak mümkün olabilecektir. Nordhaus, DICE modelini ve bu modele benzer şekilde tasarladığı RICE modelini (Regional Integrated model of Climate and the Economy), alternatif politikaların muhtemel etkilerini değerlendirmekte kullanmıştır. Modellerde dönemler arası sosyal refah fonksiyonu tanımlanmış ve bu fonksiyonu maksimize eden optimal politikalar tasarlanmıştır. Yani fayda maliyet analizi çerçevesinde, dönemler arası optimum politikalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Ne var ki, modeller yardımıyla incelenen iklim politikalarının çoğunun maliyeti umulan faydayı aşmaktadır (Dixon-Jorgenson, 2013: 12).

DICE modeline adını veren kısaltma, aslında İngilizcede zarar anlamına gelmektedir ve incelenen konunun içerdiği riskleri vurgulamak için bilinçli olarak tercih edilmiştir (Nordhaus, 2019: 1996). 1994'ten günümüze kadar çok defa güncellenen DICE modelinin (DICE-2016R3) olabildiğince sade hali aşağıdaki eşitliklerde matematiksel olarak ifade edilmiştir.

$$\max_{c(t)} W = \max_{c(t)} \left[\int_0^{\infty} U[c(t)] e^{-\rho t} dt \right] \quad (1)$$

$$c(t) = M(y(t); z(t); \alpha; \varepsilon(t)) \quad (2)$$

Modelde yer alan $c(t)$, tüketimi; $y(t)$, küresel sıcaklık gibi diğer içsel değişkenleri; $z(t)$, nüfus gibi dışsal değişkenleri; α , iklim duyarlılık gibi parametreleri; ρ , zaman tercihini ve $\varepsilon(t)$, stokastik rassal değişkenleri temsil etmektedir. Bu modeldeki birinci eşitlik tüketim yolunun optimizasyonunu, ikinci eşitlik ise optimizasyonun tabi olduğu kompleks kısıtların sadeleştirilmiş halini göstermektedir. Esasen değişkenler arasındaki kompleks etkileşim, 20 civarı eşitlikle modele dahil edilmiştir (Nordhaus, 2019: 1995). Bu sayede, değişkenlerin

trendleri ve alternatif politika tercihlerinin fayda ve maliyetleri içsel olarak tutarlı bir biçimde modelde yer alır. İskonto oranı veya zaman tercihi gibi varsayımların değiştirilmesi ya da politikaların farklılaştırılması istenirse diğer değişkenler yeni varsayımlarla tutarlı şekilde hareket ederler. Modelin güncellenebilir yapısı, bilimsel araştırmalarla elde edilen yeni bulguların modele entegre edilebilmesini ve modele farklı özelliklerin kazandırılabilmesini sağlar (Nordhaus, 2019). Nitekim RICE modeliyle Nordhaus, DICE modelini kısmen değiştirmiş, modele bölgesel ayrıştırmalara izin veren bir yapı kazandırmıştır (Nordhaus, 1996). Benzer şekilde, karbon ticaretinin ve bölgesel yoğunlaşmanın modele eklenmesiyle TDICE (Trade DICE) modeli geliştirilmiştir (Nordhaus, 2021).

Nordhaus'un bütünleşik değerlendirme modellerine benzer mantıkla tasarlanmış çeşitli modeller literatürde yer almıştır. Örneğin, DICE modelinde öngörülen homojen karbon fiyatının gerçek dünya koşullarına uymadığına vurgu yapan Tol (2020), ülkelerin politikalarındaki farklılıklara dikkat çekmiş ve heterojen karbon fiyatını analiz edebilecek şekilde DICE modelini yeniden kalibre etmiştir. PAGE modeli ise iklim değişikliğinin ekonomik olmayan etkilerini de (biyolojik çeşitlilik gibi) içeren bütünleşik bir etki modülüne sahiptir. Ayrıca PAGE modeli, belirsizlik durumlarını, aşırı uç değerlere doğru gidiş ihtimalini ve etkilerin değişiklik gösterdiği eşik düzeylerin modele dahil edilebilmesini de sağlamaktadır (Van der Mensbrugghe, 2013: 940).

FUND modeli, DICE ve PAGE modellerinin basit makroekonomik hasar fonksiyonlarını ayrıştırabilmektedir. Böylece, deniz seviyesinin yükselmesinden kaynaklanan etkiler, sağlık sorunları ve benzeri gibi farklı etkilerden ayrıştırılarak incelenebilmektedir. Dünya Bankası ENVISAGE modelini tasarlayarak FUND modelinin ayrıştırma özelliğini biraz daha geliştirmiştir. Bu sayede, büyük bölgesel ve sektörel etki ayrıştırmalarına izin veren bir model elde edilmiştir (Van der Mensbrugghe, 2013: 940).

ENVISAGE modeli, sera gazlarının bazılarının sektörel faaliyetlerden kaynaklandığını

dikkate almış ve dolayısıyla iklim değişiminin sektörel etkilerini ayrıştırarak iklim ile ekonomi arasındaki ilişkileri modellemiştir. Milyonlarca denklemi barındıran küresel dolaşım modelleri (GCMs), iklimi etkileyen kompleks ilişkileri mekanda ve zamanda yüksek ayrıntı düzeyinde çalışmayı mümkün kılan modellerdir. ENVISAGE modeli ise bu karmaşık yapıyı sadeleştirerek iklim ile ekonomi arasındaki ilişkileri sadece yedi adet geri bildirim mekanizmasıyla küresel ortalama sıcaklık değerleri üzerinden özetlemiştir (Van der Mensbrugghe, 2013: 979-980).

Öte yandan, neoklasik temelli bütünleşik değerlendirme modellerinin sosyal ve kurumsal yapıları modele dahil etmemesi, iklim değişimi etkilerinin ani yıkımlar/çöküşler/durmalar şeklinde ortaya çıkma ihtimalini göz ardı etmesi ve belirsizlik durumları hakkında varsayımlarla sonuçlar üretmesi yoğun eleştirilere sebep olmuştur (Weitzman, 2007; Pindyck, 2013; Stern, 2013). Örneğin, Rezai, Taylor ve Mechler (2013), mikro yaklaşıma sahip modellerin önerdiği optimizasyon fikrini tümünden reddetmiş ve istihdam, sürdürülebilir tüketim, sürdürülebilir büyüme gibi kavramları sistem yaklaşımıyla inceleyen ekolojik makro iktisadi bir model önerisinde bulunmuştur. Makro iktisadın genel temayülüne uygun olarak talep yanlı ve Keynesyen büyüme teorisi üzerine inşa edilen bu modelde, (i) sürdürülebilir tüketim, (ii) çalışma sürelerinin düşürülmesi, (iii) emek verimliliğinin rolü ve enerji yoğunluğu ile (iv) geri tepme etkisi (rebound effect) analize dahil edilmiştir.

Endüstri öncesi dönemin 2°C üstü olarak belirlenen küresel ısınmanın ekolojik üst limiti, sürdürülebilir tüketim seviyesinin hesaplanmasında ana dayanak noktası olmuştur. Arz ve talepteki artış hızını yavaşlatmak, muhtemelen işsizlik artışı ile sonuçlanacaktır. Bunu engellemek için modele çalışma sürelerinin düşürülmesi dahil edilmiş, çalışma sürelerindeki düşüşlerin emek verimindeki artışla paralel ilerlemesi ve böylece istikrar kazanması öngörülmüştür. Enerji verimliliğindeki artışlar, büyümenin sınırlarını genişlettiği için teşvik edilmiştir.

λ , emeğin verimi; X , hasıla ve L , emek olmak üzere, birim emeğin ürettiği katma değer üçüncü eşitlikte ifade edilmiştir. Dördüncü eşitlikte E , enerji miktarı ve ε , enerjinin verimliliğini göstermek üzere, birim enerjinin hasılaya katkısı; beşinci eşitlikte birim emeğin enerji kullanımını üzerinden enerji yoğunluğu (e) formüle edilmiştir.

$$\lambda = \frac{X}{L} \quad (3)$$

$$\varepsilon = \frac{X}{E} \quad (4)$$

$$e = \frac{E}{L} \quad (5)$$

Bu durumda emeğin verimliliği (λ), enerji verimliliği (ε) ile enerji yoğunluğunun (e) çarpımına eşittir.

$$\lambda = \varepsilon e \quad (6)$$

Öyleyse emeğin verimindeki artış da enerji verimliliğindeki artış ile enerji yoğunluğundaki artışın toplamına eşittir.

$$\hat{\lambda} = \hat{\varepsilon} + \hat{e} \quad (7)$$

Bu teorik çerçevede konuya yaklaşıldığında, enerji verimliliğindeki artış, talep artışı ve büyümenin olumsuz çevre etkilerini dengeleyebilecek en önemli silahtır.

Genellikle mikro teoride kullanılan ve Jevon Paradoksu olarak da adlandırılan geri tepme etkisi, Tasarruf Paradoksuna benzer bir mekanizmayla makro ekonomik çerçevede modele dahil edilmiştir. Şöyle ki hükümetlerin sera gazı salınımını azaltmak için üretim üzerinden alacağı vergiler ve bu vergileri kullanarak yapacağı harcamalar, talep yanlı makro iktisadi bir modelde, toplam talebi arttırarak büyümeye neden olabilecektir. Bu durumda karbon vergisinin bile – hükümetin karbon azaltma politikalarını (harcamalarını) finanse ederek – büyümeye katkı sağlayacağı belirtilmiştir.

Yatırım (I), tasarruf (S) eşitliği bağlamında, hasıla (Y) içerisinde azaltma politikaları için ayrılan pay (μ), bir tür yatırım olarak düşünüldüğünde, μ artarken S artacak, tüketim (C), azalacaktır.

$$I + \mu Y = S = Y - C \quad (8)$$

Sonuçta çarpan mekanizması ortaya çıkacaktır.

$$Y = \frac{I + C}{1 - \mu} \quad (9)$$

Bu durumda, azaltma politikaları için ayrılan pay (μ) arttıkça dokuzuncu eşitlikte ifade edilen yatırım çarpanı artacak ve çarpana bağlı olarak çıktı düzeyi artacaktır. Tabiatıyla, çıktı düzeyindeki artış, sera gazı emisyonlarını düşürme amacıyla çelişebilir. Dolayısıyla azaltma politikalarının ekonomiyi yavaşlatacağı iddiasına teorik düzeyde bir cevap niteliğindedir.

Sistem yaklaşımıyla makro düzeyde geliştirilen bu model, neoklasik mikro optimizasyon politikalarından ayrılmıştır. Azaltma politikalarının ekonomiyi mutlak manada yavaşlatmak anlamına gelmediğini, yatırım çarpanı mekanizmasıyla ekonominin büyümesinin sağlanabileceğini göstermiştir. Ayrıca, karbon yoğunluğunun sabit kaldığı durumda büyümenin nihai amaca zarar vereceği, bu nedenle enerji verimliliğine ağırlık verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Benzer şekilde literatürde sayıları giderek artan ve büyüme sonrası (post-growth) yaklaşımlar şeklinde sınıflandırılan modeller de vardır. Bu modellerde amaç, sıfır veya eksi büyüme değil; doğal kaynak ve enerji tüketimini azaltmak ve tüketilen miktarların ekolojik sınırlar içerisinde kalmalarını sağlamaktır (Hardt ve O'Neil, 2017: 198). Dolayısıyla bu tarz modellerde, büyümeyi hedefleyen bir ekonomik yapıdan ziyade çevresel limitlerin veri kabul edildiği ve sınırların aşılmasını engelleyecek politikaların belirlendiği bir yaklaşım söz konusudur.

Neoklasik optimizasyon yaklaşımına karşı geliştirilen diğer bir eleştiri, Stern ve Stiglitz (2021)'in çalışmalarında, mevcut modellerin sistematik yanlışlıklar/sapmalar içerdiği, bu nedenle iklim değişikliğinin tehlikesinin eksik hesaplandığı şeklindedir. Karbonun sosyal maliyetinin (SSC) olması gerekenden çok daha düşük hesaplanması, politika yapıcılarını tedbir almakta ataletle sevk etmektedir.

Fisher-Vanden ve Weyant (2020), mevcut bütünleşik değerlendirme modellerinin eksikliklerine dikkat çekerek gelecekte modellerin ne yönde gelişmesi gerektiğini üç maddede özetlemiştir. Birincisi, mevcut modellerin mekânsal, zamansal ve sektörel boyutları geliştirilmeli, bunun için bilgisayar ve yazılım teknolojilerinden daha fazla istifade edilmelidir. İkincisi, bölge ve sektörler arasındaki karşılıklı etkileşim, geri bildirim mekanizmalarıyla modellere eklenmelidir. Üçüncüsü, yeni modeller farklı metodolojilerin kıyaslanmasına imkan vermelidir. Modellerde istenen gelişmeyi gösterebilmek için de hem insan kaynağı hem de kurumsal altyapının iyileştirilmesi gereklidir (2020: 483-485).

4. İklim Değişikliğiyle Mücadelede Ekonomik Araçlar

İklim değişikliğiyle mücadele politikalarının en önemlisi sera gazlarına vergi konmasıdır. Bu sayede, piyasa tarafından fiyatlanmayan emisyonlar, devlet eliyle fiyatlanmış ve piyasa başarısızlığı düzeltilmiş olur. Sera gazı fiyatının tespit edilmesi için ek bir ton karbondioksit emisyonunun (veya buna eşit maliyetteki diğer sera gazı emisyonlarının) ekonomik maliyeti hesaplanmalıdır. Bu hesaplama, optimize edilmiş iklim politikası koşullarında, karbonun sosyal maliyeti ile karbon vergisini eşitlemelidir. Başka bir ifadeyle bu değer, karbon salınımına sebep olan enerji tüketimi ve endüstriyel faaliyetin sağladığı cari refah artışı ile alternatif maliyetin (vazgeçilen gelecek tüketimlerin iskonto edilmiş toplamlarının) eşitlendiği değerdir.

Karbon vergisi aracılığıyla karbonun fiyatlanması sinyal görevi görerek hem üreticilerin hem tüketicilerin tercihlerini yeniden şekillendirir. Karbon vergisi kanalıyla tüketiciler, kullandıkları mal ve hizmetlerin sebep olduğu karbon miktarını anlar, yüksek karbon salınımına neden olan, karbon-yoğun ürünleri daha az tüketirler. Üreticiler de benzer şekilde, hangi ürünlerin düşük, hangi ürünlerin yüksek karbonlu olduğunu anlarlar. Ayrıca, düşük karbonlu hammadde ve ara malı ile üretim teknoloji ve sistemleri görece ucuz kalacağı için üretim süreçlerinde

düşük karbonlu ürünler daha fazla tercih edilirler. Piyasa düşük karbonlu ürünleri teşvik eden bir hal aldığı anda, arge faaliyetleri ve yatırımlar düşük karbonlu ürün ve sistemlere tahsis edilirler. Karbonun fiyatı piyasa için önemli bir gösterge olduğunda, bu fiyatın oluşumunu etkileyen iklim mekanizmaları daha ayrıntılı çalışmalara konu olur ve iklim değişikliğinin fiziksel mekanizmaları hakkında daha hassas bulgulara ulaşılır (Nordhaus, 2019: 2003).

Ancak karbon vergisinin uygulanmasında muhtelif sorunlar ortaya çıkmaktadır. Evvela, karbonun sosyal maliyetini hesaplamaya çalışan araştırmalarda birbiriyle çelişkili sonuçlar ortaya konmaktadır (Nordhaus, 2019: 2004). Bu nedenle uygulamada birlik sağlamak güçleşmektedir. Bununla birlikte politikaların etkinliği için uluslararası katılımın yüksek olması elzemdir. Politikalar küresel ölçekte dizayn edilmeli, dolayısıyla katılımcı olmalı, etkin olmalı (sorunu çözebilecek kadar güçlü olmalı), verimli olmalı (mümkün olan en düşük maliyetle uygulanmalı) ve adil olmalıdır. Maliyetlerin ve yükümlülüklerin paylaşımında, sorunun ortaya çıkmasındaki tarihsel mesuliyetler dikkate alınmalı, ülkelerin taşıyabilecekleri nispette yük dağıtılmalıdır (Stern, 2008: 26). Bahsi geçen mekanizmalar kurumsallaşmadan uygulamada başarı sağlanması ihtimali düşük kalacaktır.

Karbonun fiyatlanması yanı sıra karbon miktarı için bir üst limit belirlenerek sınırlandırılması ve sınırlandırılmış olan karbon miktarının ülkeler arasında tahsise konu olması da gündemdedir. Bu tahsisatlar, ülkeler arasında ticareti yapılabilir emtialar veya finansal piyasalarda alınıp satılabilir senetler gibi olacaktır. Böylece, "optimal karbon fiyatı" veya "karbonun sosyal maliyeti" piyasada belirlenecektir.

Karbon fiyatlamasının regülasyonlar ve çeşitli müdahalelerle desteklenmesi gerektiğine ilişkin görüşler de vardır (Stiglitz, 2019: 610). Zamana, mekana ve kullanım özelliklerine göre değişkenlik gösteren kamu müdahaleleri, karbon fiyatlaması politikasının amacına ulaşmasını kolaylaştırabilir. Regülasyonlar; arazi ve ormanların idaresi, kentlerin tasarımı, altyapı

yatırımları gibi konularda iklim standartlarının belirlenmesi ve düşük karbonlu teknolojilerin teşvik edilmesi şeklinde düzenlenebilirler (Stiglitz vd., 2017: 46).

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bu araştırmada, 1970'lerde iklim değişikliğinin iktisadi boyutları hakkında başlayan ilk çalışmalardan 1994'te ilk bütünlük değerleme modellerinin geliştirilmesine ve günümüzdeki neoklasik ve keynesyen yaklaşımlarla ifade edilen çok sayıda model arasındaki rekabete kadar iklim değişikliği makro iktisadi hakkında kapsamlı bir literatür taraması sunulmuştur. Alanda öncü çalışmalarıyla ağırlığını hissettiren Nordhaus'un literatüre kazandırdığı bütünlük değerleme modellerinin çeşitli versiyonları, piyasa başarısızlığını giderme çabasında olan karar alıcılara yol gösterir niteliktedir (Gümüş ve Buluş, 2020).

Öte yandan bu çalışmada, Nordhaus'un fayda maliyet analizleri üzerinden optimum politika önerisi şeklinde ifade ettiği bulgularını, sorunun ciddiyetini hafiflettiği iddiasıyla eleştiren çalışmalara da yer verilmiştir. Çevresel sınırlara riayet etme noktasında daha sert politikalar öneren görüşler, özellikle büyümenin sınırları ve sera gazı salınımını azaltacak teknolojik gelişmelere dikkat çekmektedirler.

Birbirine zıt kutuplar gibi duran farklı yaklaşımların teknolojik gelişmenin ve enerji verimliliğinin önemi noktasında yakın dönemde uzlaşma eğilimi gösterdiği müşahade edilmiştir. Ayrıca, alternatif görüşlerin çatışmasından ziyade tamamlayıcı bir rol üstlenmesinin gerekliliği de gündeme gelmektedir (Wagner, 2021). Bundan sonraki çalışmalarda, hem neoklasik hem de keynesyen literatürün çevre ve iktisat etkileşimini daha yüksek ayrıntı düzeylerinde çalışması ve bulguların kesişimlerinin vurgulanması, iklim değişikliğiyle mücadele politikalarının doğru bir zemine oturtulması açısından elzemdir.

İklim değişikliği çözümlenmesi ve çare bulunması gereken önemli bir sorun olarak hem dünya gündemini hem de iktisat yazını

meşgul etmektedir (Tagliapietra ve Wolff, 2021). Bu durumu yapılan çalışmaların sayısındaki artıştan takip etmek de mümkündür (Drupp vd., 2020). İklim değişikliğinin ekonomik, fiziksel, siyasi pek çok alanda gündemde olması umut verici olmakla birlikte sorunun büyüklüğü konusunda uzlaşmaktan ve küresel ölçekte yüksek katılım sağlayarak hangi tedbirlerin uygulanacağına karar vermekten uzağız. Dolayısıyla gidilecek daha çok yol olduğu ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Andersson, M., Baccianti, C. ve Morgan, J. (2020). Climate change and the macro economy. *ECB Occasional Paper*, (2020243).
- Bowen, A., Campiglio, E. ve Tavoni, M. (2014). A macroeconomic perspective on climate change mitigation: Meeting the financing challenge. *Climate Change Economics*, 5(01), 1440005.
- Dafermos, Y., Nikolaidi, M. ve Galanis, G. (2018). Climate change, financial stability and monetary policy. *Ecological Economics*, 152, 219-234.
- Dixon, P. B. ve Jorgenson, D. (2013). Introduction. (İçinde) *Handbook of computable general equilibrium modeling*. (Eds.) Dixon, P. B., ve Jorgenson, D., 1-22.
- Drupp, M. A., Baumgärtner, S., Meyer, M., Quaas, M. F. ve von Wehrden, H. (2020). Between Ostrom and Nordhaus: The research landscape of sustainability economics. *Ecological Economics*, 172, 106620.
- Feyen, E., Utz, R., Zuccardi Huertas, I., Bogdan, O. ve Moon, J. (2020). *Macroeconomic aspects of climate change*. The World Bank.
- Fisher-Vanden, K. ve Weyant, J. (2020). The Evolution of Integrated Assessment: Developing the Next Generation of Use-Inspired Integrated Assessment Tools. *Annual Review of Resource Economics*, 12, 471-487.
- Gümüş, B. ve Buluş, A. (2020). Uluslararası Çevre Sorunları Ve William Nordhaus'un

Çevre Ekonomisine Katkıları. *Alanya Akademik Bakış*, 4(3), 1015-1031.

Hagens, N. J. (2020). Economics for the future–Beyond the superorganism. *Ecological Economics*, 169, 106520.

Hamilton, K. ve Atkinson, G. (2006). *Wealth, welfare and sustainability: Advances in measuring sustainable development*. Edward Elgar Publishing.

Hardt, L., & O'Neill, D. W. (2017). Ecological macroeconomic models: assessing current developments. *Ecological Economics*, 134, 198-211.

IPCC – International Panel on Climate Change (2019). IPCC, 2018: Global Warming of 1.5°C.

Kahn, M. E., Mohaddes, K., Ng, R. N., Pesaran, M. H., Raissi, M., ve Yang, J. C. (2019). *Long-term macroeconomic effects of climate change: A cross-country analysis* (No. w26167). National Bureau of Economic Research.

Klein, R. J., Huq, S., Denton, F., Downing, T. E., Richels, R. G., Robinson, J. B., ve Toth, F. L. (2007). Inter-relationships between adaptation and mitigation.

Nordhaus, W. D. (1996). A Regional Dynamic General-Equilibrium Model of Alternative Climate-Change Strategies. *The American Economic Review*, 86(4), 741-765.

Nordhaus, W. D. (2008). *A Question of Balance Weighing the Options on Global Warming Policies*.

Nordhaus, W. D. (2013a). *The Climate Casino: Risk, Uncertainty, and Economics for a Warming World*. Yale University Press.

Nordhaus, W. D. (2013b). Integrated Economic and Climate Modeling. (içinde) *Handbook of Computable General Equilibrium Modeling*, (Ed.) Dixon, P. B. ve Jorgenson, D. W., 1069-1131.

Nordhaus, W. (2018). Projections and uncertainties about climate change in an era of minimal climate policies. *American Economic Journal: Economic Policy*, 10(3), 333-60.

Nordhaus, W. D. (2019). Climate change: the ultimate challenge for economics. *American Economic Review*, 109(6), 1991-2014.

Nordhaus, W. D. (2021). Climate Club Futures: On the Effectiveness of Future Climate Clubs.

Owen, A. D. ve Hanley, N. (2004). Introduction. (içinde) *The Economics of Climate Change*, Owen, Antony D. ve Hanley, Nick (Ed.), 1-5.

Pindyck, R. S. (2013). Climate change policy: What do the models tell us?. *Journal of Economic Literature*, 51(3), 860-72.

Rezai, A. (2011). The opportunity cost of climate policy: a question of reference. *The Scandinavian Journal of Economics*, 113(4), 885-903.

Rezai, A., Taylor, L. ve Mechler, R. (2013). Ecological macroeconomics: An application to climate change. *Ecological Economics*, 85, 69-76.

Roos, M. ve Hoffart, F. M. (2021). *Climate Economics: A Call for More Pluralism and Responsibility*. Springer Nature.

Stern, N. (2008). The economics of climate change. *American Economic Review*, 98(2), 1-37.

Stern, N. (2013). The structure of economic modeling of the potential impacts of climate change: grafting gross underestimation of risk onto already narrow science models. *Journal of Economic Literature*, 51(3), 838-59.

Stern, N. ve Stiglitz, J. E. (2021). *The social cost of carbon, risk, distribution, market failures: An alternative approach* (No. w28472). National Bureau of Economic Research.

Stiglitz, J. E. (2019). Addressing climate change through price and non-price interventions. *European Economic Review*, 119, 594-612.

Stiglitz, J. E., Stern, N., Duan, M., Edenhofer, O., Giraud, G., Heal, G. M., ... ve Winkler, H. (2017). *Report of the high-level commission on carbon prices*.

Tagliapietra, S., ve Wolff, G. B. (2021). Form a climate club: United States, European Union and China.

Tol, R. S. (2020). Selfish Bureaucrats and Policy Heterogeneity in Nordhaus' dice. *Climate Change Economics*, 11(04), 2040006.

Van der Mensbrugghe, D. (2013). Modeling the Global Economy e Forward-Looking Scenarios for Agriculture. (içinde) *Handbook of Computable General Equilibrium Modeling*, (Ed.) Dixon, P. B. ve Jorgenson, D. W., 933-994.

Van Vuuren, D. P., Isaac, M., Kundzewicz, Z. W., Arnell, N., Barker, T., Criqui, P., Berkhout, F., Hilderink, H., Hinkel, J., Hof, A., Kitous, A., Kram, T., Mechler, R. ve Scricciu, S. (2011). The use of scenarios as the basis for combined assessment of climate change mitigation and adaptation. *Global Environmental Change*.

Wagner, G. (2021). Recalculate the social cost of carbon. *Nature Climate Change*, 11, 293–299.

Weitzman, M. (2007). *Structural uncertainty and the value of statistical life in the economics of catastrophic climate change* (No. w13490). National Bureau of Economic Research.

JEP

Araştırma Makalesi • Research Article

Russian Foreign Policy in the Arab Spring Period

Arap Baharı Döneminde Rus Dış Politikası

Hasan İlkbahar ^a, #####

^a Araş. Gör., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, 81652, Akçakoca/Düzce/Türkiye, ORCID: 0000-0002-3482-1048

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 23.06.2021

Accepted: 14.12.2021

Keywords: Russian Federation, Arab Spring, Democratic Transition, Revolution, Counter-Revolution

ABSTRACT

Russian Federation, under the leadership of Vladimir Putin reoriented its foreign policy, and it has been conducting assertive foreign policy since the Munich Security Conference in 2007. Arab Spring became the opportunity for Russian Federation to implement this assertive foreign policy. Although Russian Federation supported democratic demands and transition to democracy in the first phase of the Arab Spring, later on, it has reoriented its foreign policy towards the Arab Spring in the second phase, which means supporting the counter-revolution. This study explains the reason why Russia supported counter-revolutionary movements in the post-Arab Spring period.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 23.06.2021

Kabul tarihi: 14.12.2021

Anahtar Kelimeler: Rusya Federasyonu, Arap Baharı, Demokratik Geçiş, Devrim, Karşı Devrim

ÖZET

Vladimir Putin liderliğinde dış politikasını yeniden şekillendiren Rusya Federasyonu, 2007 yılında düzenlenen Münih Güvenlik Konferansından beri iddialı bir dış politika yürütmektedir. Arap Baharı, Rusya Federasyonu'na bu iddialı dış politikasını uygulama fırsatı sunmuştur. Rusya Federasyonu Arap Baharının ilk evresinde demokratik talepleri ve demokrasiye geçiş sürecini desteklemiş olmasına rağmen, Arap Baharının ikinci evresinde karşı-devrimci hareketleri desteklemiştir. Bu bağlamda, çalışma Rusya Federasyonunun Arap Baharı sonrasında döneminde karşı-devrimci hareketleri destekleme nedenlerini açıklamayı amaçlamaktadır.

1. Introduction

The Russian foreign policy towards the Middle East can be traced back to the Cold War era that the USSR and the Middle Eastern countries such as Egypt under the Gamal Abdul-Nasser administration, Syria from the independence to the present and Libya from the military overtake by Muammar al-Gaddafi in the first half of 2011 developed significant

relations in terms of economy, military, and energy. After the fall of the Berlin Wall in 1989 and the collapse of the Soviet Union in 1991, the US became the only remaining global power in the post-Cold War period. Although the Russian Federation did not conduct assertive foreign policy in the 1990s, Vladimir Putin who was elected as the president of the federation in 2000 re-oriented and re-constructed assertive Russian foreign policy.

Sorumlu Yazar /Corresponding Author

e-posta: hasanilkbahar@duzce.edu.tr

Atif: İlkbahar, H. (2021). Russian Foreign Policy in the Arab Spring Period, *Journal of Economics and Political Sciences*, 1(1), 47-58.

The Russian Federation under the Putin administration exerted to establish a more powerful Russia similar to the Soviet period. For this reason, Putin attempted to construct powerful ties with the former Soviet-countries, the Middle Eastern countries, and East-Asian countries for the sake of the creation of the multipolar international system. After he criticized NATO in Munich Security Conference in 2007, the degree of Russian assertiveness has been increased since 2007. Georgian case in 2008 can be given as an example to what extent the degree of the Russians determination.

Arab Spring started in Tunisia in December 2010 that long-standing Arab dictators such as Ben Ali of Tunisia, Hosni Mubarak of Egypt, Gaddafi of Libya and Ali Abdullah Saleh of Yemen fall. Although Russia supported the democratic demands of people in the Arab street for the first time, later on, it decisively supported the counter-revolutionary movements in the region. For these reasons, this study aims to seek the answer to the reason why Russia supported counter-revolutionary movements in the region. I argue that Russia supported counter-revolutionary movements in the post-Arab Spring period due to the rise of Islamism and its possible effects over the North Caucasia and Central Asia. The study composes of two parts that it is evaluated the process of the Arab Spring and the rise of Islamism in Tunisia, Egypt, Libya, and Syria respectively in the first part. In this part, I focus on how the demonstrations and protests emerge in the Arab street and how the Islamist regimes were established after the fall of the dictators. Besides, I also focus on the Russian reactions to the developments. The second part of the article is mainly dealt with Russian foreign policy towards specific cases in Tunisia, Egypt, Libya, and Syria respectively. Also, I take the bilateral relations between Russia and these countries into consideration to test the level of the relations in the post-Arab Spring period.

2. The rise of Islamism and Arab Spring in the Middle East

The Middle East and North Africa (MENA) region was shaped after World War I that there have been four breaking points in the region since the establishment of the independent states in the Middle East and North Africa (Duran & Ardiç, 2014). While some of the breaking points brought about the war, blood and tear, others brought about the hope for the future of the region. On the other hand, others brought about the emergence of ideologies such as pan-Arabism, Arab nationalism, Islamism, etc. The first breaking point is the establishment of independent Arab states and Israel in the wake of World War II. The result of the establishment of the Israeli state at the center of the Arab states in the Middle East and failure of the Arabs in the 1948-9 Arab-Israeli War was that nationalist young military officers took the control of the countries like Gamal Abd-al Nasser in Egypt.

The second breaking point in the Middle East is undoubtedly Camp David Accords between Israel and Egypt in 1978 and 1979 and Iran Islamic Revolution in 1979. After the failure of the Arab forces in the Arab-Israeli War in 1967, neither Gamal Abd-al Nasser nor pan-Arabism and Arab nationalism could be full of hope for the Arabs. As a result of the important developments in the wake of the war, a new ideology, Islamism, has replaced the Arab nationalism. Especially, Iran Islamic Revolution and its strategy to export the revolutions to the other Muslim states which live under the dictators changed the balance of the power is not only the region but also in the world when the bipolarity of the Cold War conditions is taken into consideration.

The third breaking point in the Middle East and North Africa is the End of the Cold War which was not only a regional milestone but also a global one. Following the important developments like Iraqi invasion of Kuwait and the behaviors and foreign policies of Syria is quite significant to understand how the end of the Cold War made the major transformation of the politics in the Middle East. Syria as an ally of the Soviet Union and enemy of the United States during the Cold

War supported the US-led coalition which swept Saddam's forces from Kuwait (Merican, 2016).

The fourth breaking point in the Middle East, which is also related to the First Gulf War and American existence in the Arab territories, is September 11 in 2001. As a result of the attacks towards the four significant locations of the US, Afghanistan was invaded in 2001 and the US-occupied Iraq in 2003. These two important developments and the American existence in the region caused the rise of anti-Americanism and anti-imperialism in the region. As a result of the unrest among the Arabs towards their dictators resulted in the fifth breaking point, which is called Arab Spring/Uprising/Revolt/Fall/Winter etc., in the region.

It can be said the greatest transformation emerged in the Middle East and North Africa between December 2010 and March 2011 that famous dictators had to leave from their seats as a result of the demand of the people in the streets. The Arab Spring started in Tunisia in December 2010 with one of the street-sellers setting fire him and the movements spilled-over nearly all the region from Morocco to Yemen. The people who were against their dictatorial rulers occupied the streets peacefully. As a result of the uprisings in the Middle East and North Africa, famous dictators such as Hosni Mubarak in Egypt, Ali Abdullah Saleh in Yemen, Muammar al-Qaddafi in Libya and Zine El Abidine Ben Ali in Tunisia were overthrown by the people on the streets, although the Libyan case had different scenario than others (Duran & Ardıç, 2014)

It can be said that Islamic movements such as the Nahda movement under the leadership of Rached Ghannouchi in Tunisia and the Muslim Brotherhood in Egypt and other Arab countries became popular as a result of the Arab Spring. Tunisia presented the only success story of the so-called Arab Spring, and another important characteristic of Tunisia was that it was also the first country that held free and fair elections after the democratic uprisings. After the Ben Ali administration, Tunisia could hold the democratic elections, as a result of the

election, the coalition government under the leadership of Al-Nahda, as an Islamic political party and movement, was established (Aljazeera English, 2011).

When it comes to Egypt which was the second country of the demonstrations, protestors convened in Tahrir Square where they wanted Mubarak to resign, and the square became the symbol of the demonstrations all around the world. Later on, due to the demands of the people and international pressure over Hosni Mubarak, he resigned that Egyptian people went to the free and fair elections. Although the Muslim Brotherhood was not at the center of the demonstrations and protests in Tahrir Square, due to its already established structure and organizations; it captured the control of the country in the first democratic elections in the history of Egypt. As a result of the elections, Mohammed Morsi became the first elected president of the Egyptian history. However, Arab Spring turned into Egyptian democratic winter when Egyptian commander in-Chief Abdel Fattah el-Sisi overthrew the Morsi regime via a military coup in July 2013 (Al-Arian, 2019)

As for Libya which had been the country ruled by Muammar Qaddafi, the protests and demonstrations towards the regime began in February 2011. However, demonstrations in Libya turned into a conflict between Qaddafi forces and protestors that the regime tried to eliminate them by using military forces. As a result of the death of civilians, the United Nations Security Council passed a resolution that assumes military intervention to protect civilians in Libya. Later on, NATO began airstrikes towards Libya at the end of March 2011 that the Qaddafi regime was overthrown with the help of the external actors (Abdessadok, 2017). When the Libyan case is compared to previous cases in Tunisia and Egypt, in the context of transition, it occupies a rather different and significant to a large extent. Besides, Libyan transition to democracy was quite painful since the interim government of Libya in the post-Qaddafi period did not satisfy with the people in terms of social and economy.

On the other hand, although external intervention made a great impact on the

removal of the Qaddafi regime in Libya, Libyan Islamists played a very significant role in which the protests turned into conflict. There are several Islamist influential actors in Libya that The Libyan Muslim Brotherhood, The Libyan Islamic Fighting Group, and The Salafi Trend can be considered as such actors that played a great role. Although the role and power of the Islamist parties in the elections of 2012 were quite in-effective, it can be considered that the rise of Islamism during the Arab Spring in Libya was quite effective (Ashour, 2015).

As for Syria, which is the most destructive and devastating atmosphere of the Arab Spring, peaceful demonstrations and protests turned into civil war as a result of the brutality of the Assad regime towards the people (Tamimi, 2016). However, it should be noted that opposition in Syria was quite a secular character at the beginning of the conflict. Later on, this secular characteristic of the opposition was replaced by the ethnic and sectarian differences when the civil war escalated among the fighting groups (Topal, 2016). It can be easily said that Islamist groups have been rather effective fighters in the context of the civil war and as in the cases of Tunisia, Egypt and Libya, the role of Islamist groups and parties increased in the Syrian Spring and Syrian civil war.

After briefly summarizing the important developments and the rise of Islamism during and after the Arab Spring, now I will focus on how Russian foreign policy was shaped during the protests and demonstrations in the Middle East and North Africa.

3. Russian foreign policy towards the Arab Spring and beyond

During the Cold War, the Soviet Union did not only support the socialist-minded regimes in the Middle East but also supported the countries such as Syria, Iraq and Libya that had problems with the United States. It can be said in a very simple sentence that Russian Federation stands on the opposite side towards protests and demonstrations in the so-called Arab Spring. Although the Russian government did not act over the transition period in Tunisia and Libya, it felt economic

and political burden after the being overthrown of the Qaddafi regime in Libya. For this reason, Russia began to be an active player in the Middle East (Yılmaz, 2016).

Russian foreign policy towards the Arab Spring can be taken into consideration into three aspects in terms of actors that Dmitry Medvedev, Vladimir Putin, and Sergey Lavrov explained the Russian stance towards the demonstrations. Firstly, in his famous speech, Sergey Lavrov defined the Arab Spring as the “expected surprise”. In this regard it can be claimed that the so-called Arab Spring was both predictable and unpredictable in the eyes of the Russians. When it comes to the official position of Dmitry Medvedev, he positively implied wherever there is a revolution in the democratic types, Russia should strive for the development of the democracy where the revolutions took place. In this speech, it can be said that it is rather official language being used by Medvedev to describe the Russian position towards the developments. Finally, as for Vladimir Putin, he also described the Arab Spring very positively that he stressed the toppled regimes which were authoritarian and undemocratic. Although all the three discourse used by Russian’s leading statesmen is quite official language, it can be said that Russian position towards the Arab Spring can be described as not supporting outside intervention to the countries where the revolutions took place (Nikitina, 2014).

One of the most important anxieties of the Russian government during the Arab Spring is that the Russian government feared the possibility of the spillover effects of the Arab Spring towards the inside of the federations. On the other hand, Russia also considered the positions of the Chechen Mujahedeen forces that originally coming from North Caucasia; and that fought in Syria. These groups could return Russia and they could escalate the tension between Mujahedeen forces and the government forces. When the power of the ISIS forces in the North Caucasus at that time is considered, it can be said that it was quite a normal position that Russia took over the possibilities of spillover effects (Yılmaz, 2016).

The process of the Arab Spring was regarded as “the process of Islamization of the Arab World” (Yilmaz, 2016). Although the media, scholars, analysts, and journalists in the West presented the demonstrations and protests as the “spring”, the Russian media and public opinion rejected to use of this concept. On the other hand; the concepts of destabilization, turmoil, and extremism were covered rather than the spring in Russian media (Baev, 2011). After briefly explaining the Russian general stance toward the Arab Spring, now I concentrate on how Russian foreign policy decision-makers approached the events and developments in the Middle East by analyzing case by case.

3.1. Tunisia

When Ben Ali's administration was overthrown, the Russian position towards the development can be regarded as quite uninterested. It can be said that the Moscow government accepted the power transition in Tunisia. For this reason, it can be said that the Russian Federation supported the power transition in Tunisia (Dannreuther & Katz, 2011). As an example of this, the following statement done by Dmitry Medvedev is rather significant. Medvedev as a president of the Russian Federation joint the World Economic Forum in Davos on January 26, 2011, and he gave a speech that he said the governments should take lessons from the Tunisian case; and that he stressed the importance of the developments with the society (Medvedev, 2011). Although Russians officially supported the power transition and regime change in Jasmine Revolution in Tunisia, the relationship between Tunisia and Russia in terms of the trade agreement, Tunisian's agricultural export to Russia and Russians gas export to Tunisia gained momentum after the fall of Al-Nahda government in Tunisia in late 2013 and early 2014 (Schumacher & Nitoiu, 2015). Although the relationship between Russia and Tunisia increased to a lesser extent, it is significant to emphasize that their relationship intensified after the fall of the Islamist government in Tunisia. For this reason, it can be argued that Russian foreign policy during and after the Arab Spring was driven from anti-Islamists

motivations although Russia supported democratic transition in Tunisia.

3.2. Egypt

The Russian reactions towards the Arab Spring can be taken into consideration into two parts in terms of commentaries. On the one hand, the Arab Spring in Tunisian and Egypt was described as the western sponsored “color revolutions” by the Russian media and analysts. On the other hand, statesmen such as the Russian president Dmitry Medvedev and the foreign minister Sergey Lavrov supported the power transition and fall of the Hosni Mubarak regime in Egypt (Dannreuther & Katz, 2011).

As a result of the general Russian foreign policy towards the Arab Spring, Russia supported national sovereignty rather than external intervention to the uprisings. As an example of this, Egypt-Muslim Brotherhood relations can be taken into consideration. Although Russian Federation banned the Muslim Brotherhood and its activities in Russia in 2003, Russian statesmen made statements that Russia is ready to establish and develop relations with the Muslim Brotherhood which was an organization that took the control of the administration of Egypt in the post-revolutionary Egypt. Vladimir Putin and Egyptian President Mohamed Morsi met in Sochi in 2013 that the former one satisfied with the cooperation over the development of economic relations with Egypt (Yilmaz, 2016). However, it was clear that President Vladimir Putin, the Foreign Minister Sergey Lavrov, and the Defense Minister Sergey Shoygu were rather dissatisfied with the rise of the Muslim Brotherhood to the power in Egypt in 2012. For example, Putin rejected to send over a 2bn\$ loan to Egypt (Schumacher & Nitoiu, 2015).

Although it seems there is a rapprochement between Russia and Egypt under the Morsi administration, Russia changed its foreign policy towards Egypt after the military coup which overthrew the Muslim Brotherhood administration; and which led by Abdel Fattah el-Sisi. Pragmatically, Russia made an effort to improve relations with Egypt under

the new administration. After the military coup, Russian foreign minister Sergey Lavrov and Defense Minister Sergey Shoygu officially visited Cairo that emphasized military and economic cooperation between Russia and Egypt by reflecting the Soviet-Egypt relations (Yilmaz, 2016). It can be said that Russia and Egypt reached a series of agreements in terms of economics, military, and counter-terrorism. First of all, although the loan request of Egypt under the Morsi administration was rejected by the Russians, after the military coup of Abdel Fattah el-Sisi, Russians unconditionally supported the economic development of the relations between Russia and Egypt.

Secondly, they also exerted to establish close ties with Egypt like the 1950s and 1960s under the Gamal Abdul-Nasser administration in Egypt. Russians and Egyptians additionally made a military agreement that Russians delivered fighter jets, attack helicopters, and anti-tank missile systems. Thirdly, they reached an agreement over the counter-terrorism and anti-terrorism, since Egypt under Sisi administration has considered the Muslim Brotherhood and other Islamist organizations as the terrorist groups. According to the agreement over counter-terrorism and anti-terrorism, they would jointly target the Islamist militants, they would organize joint military exercises and, Egyptian soldiers and officers would take education at the military academies of Russians. Finally, the most significant and strategic agreement between Russia and Egypt is related to Egyptian seek for nuclear energy. As a result of this agreement, Russia supported the nuclear energy policy of Egypt (Schumacher & Nitoiu, 2015).

To better understand the strategic partnership between the Russian Federation and Egypt, one should also look at the bilateral visits and details of the agreements that Russia and Egypt signed. Russian President Vladimir Putin visited Cairo on February 10, 2015, that it was the first visit of him to Cairo since 2005. After the reaching agreements about the finance, economy, terrorism, energy, and defense; el-Sisi made a

statement that Russia and Egypt reached an agreement over the establishment of free trade areas between the Eurasia Custom Union and Egypt. El-Sisi also stressed the importance of Putin's meaningful visit because it meant support for Egypt to fight against terrorism. To solve the crisis in Syria, two leaders also emphasized the importance of the necessity of the cooperation between Russia and Egypt in the Syrian civil war (Yilmaz, 2016). It is important to note here that one of the main foreign policy motivations of Egypt under Sisi administration is anti-Islamism. Besides, Sisi regime's position towards the popular uprisings is clear that the Sisi regime does not support the democratization of the region. Due to the Islamic factions and the Brotherhood connections to some extent in the Syrian civil war and their seeking for independent and democratic Syria, the Sisi regime supported the Assad regime in the Syrian civil war (Hanna & Benaim, 2019).

Russian Defense Minister Sergey Shoygu and his Egyptian counterpart Sidki Subhi negotiated about the development of relations in the field of military and defense on March 3, 2015. After they decided to sign the Military Cooperation Protocol, Shoygu stated that Egypt is the most important partner of Russia in the Middle East. Russians and Egyptians also agreed that they made joint military exercises in the Mediterranean Sea. Another important development about the relationships between Russia and Egypt is that Russian Prime Minister Dmitry Medvedev participated in the opening of the New Suez Canal that he expressed Russia's intentions about the construction of a new industrial zone near the canal after the opening ceremony of it (Yilmaz, 2016).

Although Russia was against the rise of Islamist groups and parties in the Middle East due to their prospective role over the Caucasian Islamists and radical Islamic organizations in the region and although it was suspicious about the construct and develop relations with Egypt after Morsi's rise to the presidency, Russia supported peaceful democratic transition in Egypt rather than external intervention. However, Russia

captured the opportunity after the military coup of Abdel Fattah el-Sisi in Egypt, and it began to support the Sisi regime in Egypt. Furthermore, it can be said that thanks to its counter-revolutionary policies in the Middle East in the post-Arab Spring era, similar to Tunisia in the post-2013 period, Russia has become the dominant actor in the region

When the developments in the relations between Russian Federation and Egypt during and after the Arab Spring are taken into consideration, it can be said that although there seems implementation of contradictory foreign policy by Russia in the first place. However, it should not be forgotten that Russia suspiciously approached the Morsi administration in Egypt due to the effect of Islamism in the Caucasus. As soon as the Morsi regime was overthrown by Abdel Fattah el-Sisi, Russia assertively approached to Egypt, and it has become successful about the construction of strategic partnership in terms of many fields such as economy, military, and energy. To sum up, it can be argued that Russian foreign policy was mainly driven by counter-revolutionary arguments and anti-Islamism, although Russia supported democratic transition in the first place.

3.3. Libya

Demonstrations and protests and reactions from the external actors in Libya draw different lines of others than Tunisian and Egyptian Spring. For this reason, it can be said that the Libya case was the turning point of the future of the protest movements in the Middle East and North Africa. On the other hand, it was also a turning point for the external actors that most of the global and regional actors supported a peaceful transition from dictatorship to the democratic regimes of the Arab countries up until the Libya Spring. For the first time, external actors made military intervention towards the Arab Spring that changed the future and prospects of the “Arab streets”.

After briefly explaining the exceptionality of Libya, now I can focus on the Russian approach towards Libya. First of all, as in the case of the USSR and Egypt relations during

the Cold War, Libya and the USSR were the two close allies during the Cold War. In Putin's presidency in the Russian Federation, he tried to establish such contacts with Libya as in the case of the Cold War. Putin tried to get benefit from the Libyan oil and gas through making contracts with Libya in terms of the military, economy, energy, and technical issues. However, it can be said that there was a rapprochement between Libya under the Qaddafi regime and the West as soon as international sanctions over Libya was abolished in 2004. For this reason, Putin himself did not materialize the Russian interests over Libya (Schumacher & Nitoiu, 2015).

When the protests and demonstrations began in Libya as a reaction to the long-standing rule of the Qaddafi regime, it was rather different than Qaddafi used of force to eliminate his opponents. For this reason, the possible military intervention to Libya was on the agenda of the West that Russians were quite anxious and suspicious about it. For example, then Russian President Dmitry Medvedev made a statement that it could result in the rise of fanatics to the power in Libya. In his speech, Medvedev considered western sponsored democracy that he implied that the ultimate aim of the West was to bring democracy to Russia. On the other hand, as a parallel argument with Medvedev, Putin made a statement that he emphasized it resulted in the rise of Islamism not only in the region but also in the North Caucasus (Dannreuther & Katz, 2011). From the statements of Russian President Medvedev and Prime Minister Putin, it can be argued that Russia, in line with its general foreign policy towards the Arab Spring, mostly considered the rise of fanatics and Islamists in the region. Their rise to power could also bring the escalation between Russia and Islamists in the North Caucasus.

To protect the civilians in the middle of the conflicts between protestors and the Qaddafi regime in Libya, the Arab League called for the no-fly zone over Libya (Aljazeera English, 2011). Since Russia and China abstained, the United Nations Security Council accepted the UN Resolution 1973 which formed the no-fly

zone over Libya. As a result of the decision, NATO-led military operations towards Libya began that it resulted in a fall of the Qaddafi regime. Although it seems that external intervention under the title of bring democracy and protect civilians are contradictory of the Russian general foreign policy towards the Arab Spring, to sustain the good relations with the West, Russia just criticized NATO's military operation towards Libya. However, there were also contradictory positions about NATO operation towards Libya inside the Russian government. On the one hand, Putin described this operation as the crusade when the conditions deteriorated in Libya. On the other hand, Medvedev emphasized the wrong use of the concept of the crusade for NATO operation, and he also stressed the fact that he was not against the UNSC Resolution 1973 (Dannreuther & Katz, 2011). As a result of the contradictory statements from the top-official statesmen of Russia, whether there was a clash between Putin and Medvedev came to the agenda (Financial Times, 2011). When Medvedev made a statement in 2012, however, he accepted that Russia made a tragic mistake due to the abstaining of the UNSC Resolution 1973 (Sudakov, 2012).

After the fall of the Qaddafi regime, the relationships between the new administration of Libya and Russia did not go well that Russia supported oppositions of the interim government of Libya. Later on, as a result of the election and government crisis, Libya was divided into two parts that civil war emerged. Due to its rising role in the region in the post Arab Spring period, its counter-revolutionary foreign policy towards the Arab Spring, and its anti-Islamist foreign policy; Russia also took sides in the conflict of Libya. Although the Russian responses to Tunisia and Egypt and Libya seem contradictory to each other in terms of military intervention, as in the case of Tunisia and Egypt; Russia also gained the opportunity to become active and assertive in Libya's case. Similar to developing relations with Tunisia after the fall of the Nahda government under Rached Ghannouchi and with Egypt after the military coup in 2013; Russia also became active and assertive in Libyan General Khalife Haftar.

3.4. Syria

Syria can be considered as the fourth wave of the Arab Spring that demonstrations and protests against the Assad regime began in March 2011. For the first time, Syrian Diaspora and secular Syrians became influential for the coordination of the demonstrations against the Assad regime. However, the ethnic and sectarian character of the movements gained momentum after the protests and demonstrations turned into civil war. Russia, thanks to its historical ties with Syria and some other factors, was not re-active in the cases of Tunisia and Egypt.

As a general Russian foreign policy motivation towards the Arab Spring, Russia also supported counter-revolutionary movements and anti-Islamism in the case of Syria. When the Syrian uprisings started, it can be said that Russia took lessons from the case of Libya and NATO intervention, for this reason, it constructed its foreign policy towards Syrian uprisings in line with the lessons she took. Since Russia considers the veto power in the United Nations Security Council as a way of achieving a multipolar international system, she vetoed all the resolutions regarding the future of the Assad regime and his continuation during the demonstrations and the civil war (Erşen, 2016). For example, then Russian President Dmitry Medvedev made a statement that he emphasized they did not support any imposition of sanctions on the Syrian regime. On the other hand, Russian Foreign Minister Sergey Lavrov made a statement that Russia would not allow any provocation under the title of regime change in Syria (Dannreuther & Katz, 2011) Also, Lavrov stated that any reproduction of the Libyan scenario in Syria, Yemen, and Bahrain will be rather dangerous (Allison, 2013).

When the civil war and Assad's brutality escalated in Syria, the United Nations Security Council's resolution for the impose sanctions on the Syrian regime was vetoed by Russians and Chinese. Putin harshly criticized the Western statesmen and the media due to claims over the possible military intervention towards Syria, after the Assad regime's use of chemical weapons in the civil war (Erşen, 2016). On the other hand, the

Arab League began to criticize the Assad regime and considered the impose sanctions on the Assad regime for its brutalities over the Syrians. Although Russia had the same thoughts with Arabs about the Libyan case and the future of Libya state, now she thought differently than the Arabs in the Syrian case (Allison, 2013).

Russian diplomatic activities, on the other hand, have not been limited only to the United Nations Security Council. For example, Russia directly involved in the Geneva processes, besides, Russia also tried to bring belligerent groups on the table in Moscow that she proposed a diplomatic solution for the Syrian crisis and the future of Syria in the negotiations and conversations (Erşen, 2016). As another example of Russians' diplomatic activities and seek for the solution of the Syrian civil war, Russians' support for the Annan Plan can be taken into consideration (Allison, 2013). For this reason, it can be claimed that Russia has been the most influential actor in the case of Syria politics and the civil war since the beginning of the crisis.

When it comes to the radicalization of the regions and the rise of Islamism, Russia has always considered the rise of Islamism and radical Islamists as not only threat for the region but also threat for the North Caucasus and the Central Asia. Putin made a statement in February 2011 that he emphasized the possible rise of the radical organizations and groups at the end of the process (Erşen, 2016). Another statement done by Vladimir Putin regarding the rise of Islamism and its relations with Russian foreign policy towards Syria is that Putin himself legitimized Russian foreign policy towards Syria by referencing the rise of Islamism and their holding the power at the end of the Arab Spring (Putin, 2013).

When the series of developments around Syria in the region are taken into consideration, Putin's argument over the rise of Islamism and the emergence of radical terrorist organizations legitimized Russian arguments. First of all, the emergence of ISIS/ISIL/IS/DAESH, its influential role in the region, and its immediate capture of the

territories in Iraq and Syria changed the direction and dimension of the Syrian civil war. Secondly, Caucasian Emirate which was an organization to compete with Russia pledged of allegiance to the Islamic State (DAESH) that it meant radical terrorist organizations could play a significant role over the Caucasia, and the rise of the Islamist and terror threats have been easily felt by the Russians. Another example of this threat is the bomb attack which resulted in nearly 34 casualties in Volgograd province of the Russian Federation; and which was organized by the so-called Islamic State (Erşen, 2016). All these examples legitimized the Russian foreign policy towards Syria that Russia has considered the rise of Islamism and radical terror groups as the threat for its struggle in the North Caucasus against the radicals since the beginning of the Arab Spring.

Another dimension of the Russian foreign policy towards the Syrian civil war in the context of the rise of Islamism and Islamist threat to Russia is related to the foreign fighters coming from the Caucasia, although they have Russian citizenship. Most of the foreign fighters come from Chechnya and North Caucasus. According to Vladimir Putin, there are more than 4000 foreign fighters who coming from these regions. About 1200 fighters coming from the Dagestan region and they fought in the ranks of the Islamic State (DAESH). Another significant group who fought in Syria in the ranks of the Islamic State is Chechens that Chechens compose of nearly 3000 fighters in Syria. Although nearly 600 Chechens come from the Chechnya, the remaining 2400 Chechen fighters come from the Chechen Diaspora around the world, mostly from Europe. About 100 fighters come from the Ingush region in the Russian Federation, while 175 fighters come from the Balkaria region in Russia. Finally, about 50 Kists who are originally subethnos of Chechens but live in Georgia also participated in the war in Syria as the militants of the so-called Islamic State (DAESH) (Hauer, 2018). Due to these foreign fighters who have originally Russian citizenships and who have been waging war for the establishment of their independent states, Russia constructed its foreign policy towards the Arab Spring by

taking into consideration of the rise of Islamism in the region and its spillover effects over the North Caucasia. Besides, Russia also considered when these foreign fighters end their struggle in Syria, there is a possibility that they can return to North Caucasia which means an alarming situation for the Russian Federation (Erşen, 2016).

When it comes to September 2015, Russia began to conduct air operations in Syria which means Russians directly get involved in the Syrian civil war. According to Russian Foreign Minister Sergey Lavrov, the basic goal of the Russian operations in Syria is related to the elimination of DAESH forces (Erşen, 2016). However, it has been clear that Russia also organized air operations against the anti-Assad forces, Islamist organizations, and even the US' allies as well as DAESH terrorists. For this reason, Russia was under the criticism that Turkey, the US, Germany, England, France, Qatar, and Saudi Arabia called for Russia to stop the air operations towards the opposition groups and civilians (Aljazeera Türk, 2015).

4. Conclusion

Russia under the Putin administration began to follow an assertive foreign policy for the sake of the creation of a multipolar international system. Arab Spring was the opportunity for Russia to get the benefit and to materialize its interests with respect to the agenda of the foreign policy of the Putin Administration. For this reason, Russia supported the democratic demands of the people in the Arab streets only in the conditions of peaceful transition rather than external intervention to the countries.

Tunisia was the first country experiencing the fall of the dictator and transition to the democracy that Tunisia established the coalition government under the leadership of Rached Ghannouchi who is the leader of the Islamist Al-Nahda movement. Although Russia supported the democratic transition in Tunisia, it can be said that due to the establishment of an Islamist coalition, Russia approached suspiciously towards Tunisia due to the Islamist governments and its possible spillover effects over the North Caucasia and

the Central Asia. After the dismantling of the Islamist government in Tunisia which means Islamist threat ended for the Russians, Russia began to develop its relations with Tunisia.

Egypt was the second country that experienced the demonstrations, protests, fall of the dictatorial regime of Hosni Mubarak, and transition to democracy. After the presidential elections in the country, Mohammed Morsi as a candidate of the Muslim Brotherhood which is an Islamist organization became the first popularly elected president of the country. Although Egypt wanted to develop its relations with Russia, the latter one was rather suspicious due to the Islamism and its rise to power in Egypt. However, Russia and Egypt have become strategic partners in terms of military, economy, and energy sector in the regional affairs, after the military coup and downfall of the Islamist administration in Egypt in 2013 which means the Islamist threat and its possible spillover effects over the North Caucasia and the Central Asia ended for the Russians.

Libya's case can be taken into consideration in terms of taking lessons that Russia adopted its foreign policy towards the Syrian uprising and the civil war accordingly. Although Russia did not support the external intervention during the process of the Arab Spring, it abstained about the creation of the no-fly zone over Libya in the UNSC Resolution 1973. After the fall of Gaddafi, Libya experienced interim government and democratic elections that the newly established government became suspicious about the Russians. However, when the election results in 2014 turned into the conflict in Libya, Russia took the opposite side rather than the government which means that Russia as in the cases of Egypt conducted a counter-revolutionary foreign policy towards Libya.

Finally, Russia mostly achieved its priorities in the Syrian civil war thanks to its taking lessons from the case of Libya. Besides, Russia did not allow any military intervention sponsored and organized by the West towards Syria. At the beginning of the crisis, Putin

warned the West stating that Islamists would get control of the country in case of the collapse of the regime in Syria, which means that it is not only threat for the Russians in the North Caucasia and Central Asia but also threat for the West. Russia under the Putin administration argued that the main aim is to eliminate radical Islamist groups when it militarily intervene in Syria in September 2015.

As a result of the Russian foreign policy towards the Arab Spring and the post-Arab Spring period, it became one of the most influential actors regarding the regional affairs in the Middle East. It could establish good relations with Tunisia after the fall of Islamists; Egypt has become a strategic partner of the Russians after the fall of Morsi administration by a military takeover in 2013; it became one of the most influential actors both on the table and the field in Libya after 2014 election crisis; finally, it has become the patron of the Syria and its future.

REFERENCES

- Abdessadok, Z. (2017). Libya Today: From Arab Spring to failed state. <https://www.aljazeera.com/indepth/feature/s/2017/04/happening-libya-today-170418083223563.html>
- Al-Arian, A. (2019). Mohamed Morsi: An Egyptian tragedy. <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/mohamed-morsi-egyptian-tragedy-190619141746802.html>
- Aljazeera English. (2011). Al-Nahda claims Tunisia poll win. <https://www.aljazeera.com/news/2011/10/24/al-nahda-claims-victory-in-tunisia-poll>
- Aljazeera English. (2011, March 12). Arab League calls on U.N. to impose Libya no-fly zone. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-libya-arabs-idUSTRE72B1FI20110312>
- Aljazeera Türk. (2015). Rusya'nın operasyonlarına 7 ülkeden ortak bildiri. Al Jazeera Turk - Ortadoğu, Kafkasya, Balkanlar, Türkiye ve çevresindeki bölgeden son dakika haberleri ve analizler. <http://www.aljazeera.com.tr/haber/rusyani-n-operasyonlarına-7-ülkeden-ortak-bildiri>
- Allison, R. (2013). Russia and Syria: Explaining alignment with a regime in crisis. *International Affairs*, 89(4), 795–823. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12046>
- Ashour, O. (2015). Between ISIS and a failed state: The saga of Libyan Islamists. 1–12.
- Azzam Tamimi. (2016). The Mayhem in Syria: Where to? *Insight Turkey*, 18(02), 11–19.
- Burhanettin Duran, & Nurullah Ardıç. (2014). Arap Baharı. In Şaban Kardaş & Ali Balcı (Eds.), *Uluslararası İlişkilere Giriş* (4.Baskı, pp. 681–694). Küre Yayınları.
- Emre Erşen. (2016). Rusya'nın Suriye Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Tehditler. In Hasan Basri Yalçın & Burhanettin Duran (Eds.), *Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri* (1.Baskı, pp. 149–174). SETA.
- Financial Times. (2011, March 21). Medvedev and Putin clash over Libya. <https://www.ft.com/content/2e62b08e-53d2-11e0-a01c-00144feab49a>
- Hanna, M. W., & Benaim, D. (2019, August 14). Egypt First. <https://www.foreignaffairs.com/articles/egypt/2018-01-04/egypt-first>
- Hauer, N. (2018, January 18). Chechen and north Caucasian militants in Syria. Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/syria-source/chechen-and-north-caucasian-militants-in-syria/>
- Medvedev, D. (2011). Dmitry Medvedev addressed the World Economic Forum in Davos. President of Russia. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/10163>
- Muhammed Hüseyin Mercan. (2016). 1970'ten Günümüze Suriye Dış Politikasının Temel Parametreleri. In Mehmet Akif Okur & Nuri Salık (Eds.), *Bağımsızlıktan Arap Baharı'na Suriye İç ve Dış Politika* (1.Baskı, pp. 239–262). Nobel.

Nikitina, Y. (2014). The “Color Revolutions” and “Arab Spring” in Russian Official Discourse. *Connections*, 14(1), 87–104. JSTOR.

Ömer Faruk Topal. (2016). Beşşar Esed Döneminde Toplumsal Muhalefet ve İç Savaş. In Mehmet Akif Okur & Nuri Salık (Eds.), *Bağımsızlıktan Arap Baharı'na Suriye İç ve Dış Politika* (1.Baskı, pp. 67–98). Nobel.

Pavek K. Baev. (2011). Russia's Counter-Revolutionary Stance toward the Arab Spring. *Insight Turkey*, 13(3), 11–19.

Putin, V. V. (2013, September 11). Opinion | A Plea for Caution From Russia. *The New York Times*.

<https://www.nytimes.com/2013/09/12/opinion/putin-plea-for-caution-from-russia-on-syria.html>

Roland Dannreuther & Mark N. Katz. (2011). Russia and the Arab Spring (RUSSIAN ANALYTICAL DIGEST No. 98; pp. 1–3).

Salih Yılmaz. (2016). Rusya Neden Suriye'de? (1.Baskı). Yazar Yayınları.

Schumacher, T., & Nitoiu, C. (2015). Russia's Foreign Policy Towards North Africa in the Wake of the Arab Spring. *Mediterranean Politics*, 20(1), 97–104. <https://doi.org/10.1080/13629395.2015.1007006>

Sudakov, D. (2012, July 11). Why didn't Russia use veto right on Libya? *PravdaReport*. <https://www.pravdareport.com/world/121625-libya/>